

Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
MICHAL BOBEK
της 15ης Απριλίου 2021¹

Υπόθεση C-561/19

**Consorzio Italian Management,
Catania Multiservizi SpA
κατά
Rete Ferroviaria Italiana SpA**

[αίτηση του Consiglio di Stato (Συμβουλίου της Επικρατείας, Ιταλία)
για την έκδοση προδικαστικής απόφασης]

«Προδικαστική παραπομπή – Άρθρο 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ – Δικαστήριο κράτους μέλους του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου – Υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής – Έκταση – Εξαιρέσεις και κριτήρια που απορρέουν από την απόφαση CILFIT κ.λπ.»

Περιεχόμενα

I.	Εισαγωγή	2
II.	Το νομικό πλαίσιο	3
III.	Τα πραγματικά περιστατικά, η διαδικασία ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων και τα προδικαστικά ερωτήματα	4
IV.	Εκτίμηση	7
A.	Τα επίπεδα	8
1.	Το εξωτερικό επίπεδο: η απόφαση εναπόκειται πάντοτε στο εθνικό δικαστήριο	8
2.	Το εσωτερικό επίπεδο: πρέπει πράγματι να υποβάλλονται όλα τα ερωτήματα;	10
B.	Η απόφαση CILFIT (και η μεταγενέστερη νομολογία)	12

¹ Γλώσσα του πρωτοτύπου: η αγγλική.

1. Οι λόγοι που υπαγορεύουν την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής	14
2. Οι εξαιρέσεις από την υποχρέωση	15
3. Η μεταγενέστερη πρακτική εφαρμογής (από το Δικαστήριο)	18
Γ. Τα προβλήματα που ανακύπτουν από την απόφαση CILFIT	23
1. Εννοιολογικά προβλήματα	23
2. Εφαρμοσιμότητα	25
3. Συστημική συνοχή των μέσων ένδικης προστασίας του δικαίου της Ένωσης	29
4. Η εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης και το δικαστικό σύστημα	32
5. Ενδιάμεσο συμπέρασμα	34
Δ. Πρόταση	34
1. Ένα γενικό ή γενικεύσιμο ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης	36
2. Περισσότερες ευλόγως πιθανές ερμηνείες	39
3. Έλλειψη νομολογίας του Δικαστηρίου	41
4. Η υποχρέωση αιτιολόγησης (και το εκκρεμές ζήτημα της επιβολής της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής)	43
V. Πρόταση	46

I. Εισαγωγή

1. Σε αντίθεση με τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας, έχω την εντύπωση ότι οι σπουδαστές του δικαίου της Ένωσης πάντοτε αντιμετώπιζαν μάλλον θετικά την απόφαση CILFIT κ.λπ.² Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας ή των τελευταίων δύο δεκαετιών, πολλοί σπουδαστές του δικαίου της Ένωσης ήταν πιθανό να βιώσουν αιφνίδια χαρά και ανακούφιση βλέποντας ως θέμα εξετάσεων ή εργασίας τα εξής: «απόφαση CILFIT», «εξαιρέσεις από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής» και «αναπτύξτε». Πράγματι, η εξέταση της εφαρμοσιμότητας των εξαιρέσεων από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής που καθιερώνει η απόφαση CILFIT, ιδίως της εξαίρεσης που αφορά την απουσία κάθε εύλογης αμφιβολίας του εθνικού δικαστηρίου τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας, ίσως δεν αποτελεί την πιο απαιτητική άσκηση επιχειρηματολογίας. Οφείλουν πράγματι τα δικαστήρια αυτά να συγκρίνουν (όλες) τις εξίσου αυθεντικές γλωσσικές αποδόσεις του δικαίου της Ένωσης; Πώς μπορούν στην πράξη να προσδιορίσουν αν η λύση είναι εξίσου προφανής στα δικαστήρια των άλλων κρατών μελών και στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης;

² Απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 1982 (283/81, EU:C:1982:335, στο εξής: απόφαση CILFIT).

2. Εδώ και αρκετά χρόνια, η υποχρέωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ, οι εξαιρέσεις από την υποχρέωση αυτή και κυρίως η επιβολή της αποτελούν μεταφορικά τα νερά του δικαίου της Ένωσης που δεν πρέπει να ταραχθούν. Όλοι γνωρίζουμε την ύπαρξή τους. Όλοι μπορούμε να αναπτύξουμε το περιεχόμενό τους ή ακόμη και να εκπονήσουμε συναφή επιστημονικά συγγράμματα. Ωστόσο, στην πράξη, είναι προτιμότερο να μην αποτελούν αντικείμενο εξέτασης. Από πρακτική (ή κυνική) άποψη, το όλο σύστημα της προδικαστικής παραπομπής λειτουργεί διότι στην πράξη ουδείς εφαρμόζει την απόφαση CILFIT, τουλάχιστον όχι κατά γράμμα. Συχνά, η ιδέα ενός ζητήματος είναι πιο ευχάριστη από την ανάγκη αντιμετώπισης του ζητήματος στην πραγματικότητα.

3. Για ορισμένους λόγους που παρατίθενται στις παρούσες προτάσεις, προτείνω στο Δικαστήριο ότι είναι η κατάλληλη στιγμή να επανεξετάσει την υπόθεση CILFIT. Η πρότασή μου ως προς το ζήτημα αυτό είναι σχετικά απλή: να διαμορφωθεί η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ και ομοίως οι εξαιρέσεις από την υποχρέωση αυτή κατά τρόπο ώστε να αντικατοπτρίζουν τις ανάγκες του σημερινού δικαστικού συστήματος του δικαίου της Ένωσης και να μπορούν, ως εκ τούτου, να εφαρμοστούν στην πράξη (και πιθανώς σε κάποιο χρονικό σημείο να επιβληθούν).

4. Ωστόσο, η προτεινόμενη διαδικασία διαμόρφωσης απαιτεί μια μείζονα αλλαγή παραδείγματος. Η συλλογιστική και το επίκεντρο της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής και οι εξαιρέσεις από αυτήν πρέπει να μεταστραφούν από την απουσία κάθε εύλογης αμφιβολίας σχετικά με την ορθή εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης σε μια *επιμέρους* περίπτωση, η οποία αποδεικνύεται από την ύπαρξη υποκειμενικής αμφιβολίας του δικαστηρίου, προς τον περισσότερο *αντικειμενικό* στόχο της διασφάλισης της ομοιόμορφης *ερμηνείας* του δικαίου της Ένωσης σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση. Δηλαδή, η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής δεν πρέπει να επικεντρώνεται κυρίως στις ορθές απαντήσεις αλλά περισσότερο στον προσδιορισμό των ορθών ερωτήσεων.

II. Το νομικό πλαίσιο

5. Κατά το άρθρο 267 ΣΛΕΕ:

«Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποφαινεται με προδικαστικές αποφάσεις:

- α) επί της ερμηνείας των Συνθηκών,
- β) επί του κύρους και της ερμηνείας των πράξεων των θεσμικών ή λοιπών οργάνων ή οργανισμών της Ένωσης.

Δικαστήριο κράτους μέλους, ενώπιον του οποίου ανακύπτει τέτοιο ζήτημα, δύναται, αν κρίνει ότι απόφαση επί του ζητήματος είναι αναγκαία για την έκδοση της δικής του απόφασης, να παραπέμψει το ζήτημα στο Δικαστήριο για να αποφανθεί επ' αυτού.

Δικαστήριο κράτους μέλους, ενώπιον του οποίου ανακύπτει τέτοιο ζήτημα σε εκκρεμή υπόθεση και του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου, οφείλει να παραπέμψει το ζήτημα στο Δικαστήριο.

[...]»

6. Το άρθρο 99 του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου ορίζει τα εξής:

«Όταν ερώτημα που υποβάλλεται με αίτηση προδικαστικής απόφασης είναι ταυτόσημο με ερώτημα επί του οποίου το Δικαστήριο έχει ήδη αποφανθεί, όταν η απάντηση σε τέτοιο ερώτημα μπορεί να συναχθεί σαφώς από τη νομολογία ή όταν δεν υπάρχει καμία εύλογη αμφιβολία ως προς την απάντηση που προσηύκει στο υποβληθέν με αίτηση προδικαστικής απόφασης ερώτημα, το Δικαστήριο, κατόπιν προτάσεως του εισηγητή δικαστή και αφού ακούσει τον γενικό εισαγγελέα, μπορεί οποτεδήποτε να αποφανθεί με αιτιολογημένη διάταξη.»

III. Τα πραγματικά περιστατικά, η διαδικασία ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων και τα προδικαστικά ερωτήματα

7. Στις 23 Φεβρουαρίου 2006 η Rete Ferroviaria Italiana SpA (στο εξής: RFI) ανέθεσε στις Consorzio Italian Management και Catania Multiservizi SpA (στο εξής: εκκαλούσες) σύμβαση με αντικείμενο την παροχή «υπηρεσιών καθαρισμού, συντήρησης του διακόσμου των εγκαταστάσεων και άλλων προσβάσιμων στο κοινό χώρων, και παρεπόμενων υπηρεσιών σε σταθμούς, εγκαταστάσεις, γραφεία και εργαστήρια, σε διάφορες τοποθεσίες εντός της δικαιοδοσίας της Direzione Compartimentale Movimento di Cagliari (διαμερισματικής διεύθυνσης κυκλοφορίας του Κάλιαρι, Ιταλία)».

8. Η σύμβαση αυτή περιελάμβανε μια ρήτρα περιορισμού της αναθεώρησης των τιμών. Κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης της σύμβασης, οι εκκαλούσες ζήτησαν από την RFI την αναπροσαρμογή της αντιπαροχής της δημόσιας σύμβασης εξαιτίας της προβαλλόμενης αύξησης του συμβατικού κόστους λόγω αύξησης των δαπανών προσωπικού. Η RFI απέρριψε το αίτημα αυτό.

9. Οι εκκαλούσες άσκησαν προσφυγή κατά της RFI ενώπιον του Tribunale amministrativo regionale per la Sardegna (περιφερειακού διοικητικού δικαστηρίου της Σαρδηνίας, Ιταλία, στο εξής: TAR). Με απόφαση της 11ης Ιουνίου 2014, το TAR απέρριψε την προσφυγή. Το ανωτέρω δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 115 του νομοθετικού διατάγματος 163/2006 δεν είχε εφαρμογή σε δραστηριότητες που εμπίπτουν σε ειδικούς τομείς, όπως είναι οι υπηρεσίες καθαρισμού, στις περιπτώσεις που συνιστούν αναγκαία στοιχεία του δικτύου σιδηροδρομικών μεταφορών. Το TAR έκρινε επίσης ότι η αναθεώρηση των τιμών δεν ήταν υποχρεωτική βάσει του άρθρου 1664 του Codice Civile (αστικού κώδικα) καθώς και ότι οι διάδικοι μπορούσαν να παρεκκλίνουν από τη διάταξη αυτή.

10. Οι εκκαλούσες άσκησαν έφεση κατά της απόφασης αυτής ενώπιον του Consiglio di Stato (Συμβουλίου της Επικρατείας, Ιταλία). Υποστήριξαν ότι το άρθρο 115 του νομοθετικού διατάγματος 163/2006 ή, επικουρικώς, το άρθρο 1664 του αστικού κώδικα είχαν εφαρμογή. Επιπλέον, κατά την άποψή τους, οι εθνικές διατάξεις αντέβαιναν στην οδηγία 2004/17/EK³ καθόσον είχαν ως αποτέλεσμα να αποκλείεται η αναθεώρηση των τιμών στον τομέα των μεταφορών και στις συναφείς συμβάσεις καθαρισμού. Οι διατάξεις αυτές προκάλεσαν άδικη και δυσανάλογη συμβατική ανισορροπία, με αποτέλεσμα τη διατάραξη των κανόνων λειτουργίας της αγοράς. Αν η οδηγία 2004/17 ερμηνευόταν υπό την έννοια ότι αποκλείει την αναθεώρηση των τιμών όλων των συμβάσεων που συνάπτονται και εκτελούνται στο πλαίσιο των ειδικών τομέων, θα ήταν ανίσχυρη.

³ Οδηγία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 31ης Μαρτίου 2004, περί συντονισμού των διαδικασιών σύναψης συμβάσεων στους τομείς του ύδατος, της ενέργειας, των μεταφορών και των ταχυδρομικών υπηρεσιών (EE 2004, L 134, σ. 1).

11. Στο πλαίσιο αυτό, στις 24 Νοεμβρίου 2016 το Consiglio di Stato (Συμβούλιο της Επικρατείας) υπέβαλε στο Δικαστήριο τα ακόλουθα δύο προδικαστικά ερωτήματα:

- «1) Είναι σύμφωνη με το δίκαιο της Ένωσης (ιδίως με το άρθρο 3, παράγραφος 3, ΣΕΕ, με τα άρθρα 26, 56 έως 58 και 101 ΣΛΕΕ και με το άρθρο 16 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης), καθώς και με την οδηγία 2004/17, ερμηνεία του εθνικού δικαίου που αποκλείει την αναθεώρηση των τιμών σε συμβάσεις που σχετίζονται με τους [...] ειδικούς τομείς, ιδίως σε συμβάσεις με αντικείμενο διαφορετικό από εκείνα τα οποία προβλέπει η εν λόγω οδηγία, οι οποίες όμως συνδέονται λειτουργικώς με τους τομείς αυτούς;
- 2) Είναι σύμφωνη με τις αρχές της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ιδίως με το άρθρο 3, παράγραφος 1, ΣΕΕ, με τα άρθρα 26, 56 έως 58 και 101 ΣΛΕΕ και με το άρθρο 16 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης) η οδηγία 2004/17 (στην περίπτωση που θεωρηθεί ότι ο αποκλεισμός της αναθεώρησης των τιμών σε όλες τις συμβάσεις που συνάπτονται και εκτελούνται στο πλαίσιο των [...] ειδικών τομέων απορρέει απευθείας από την εν λόγω οδηγία), “λαμβανομένων υπόψη του μη δίκαιου και δυσανάλογου χαρακτήρα της και της διαταράξεως της συμβατικής ισορροπίας, και, άρα, των κανόνων της αποτελεσματικής αγοράς”;

12. Το Δικαστήριο απάντησε με την απόφαση της 19ης Απριλίου 2018⁴. Όσον αφορά το πρώτο ερώτημα, το Δικαστήριο επισήμανε ότι το αιτούν δικαστήριο δεν διευκρίνισε ουδόλως για ποιον λόγο η ερμηνεία του άρθρου 3, παράγραφος 3, ΣΕΕ καθώς και των άρθρων 26, 57, 58 και 101 ΣΛΕΕ ήταν κρίσιμη για την επίλυση της διαφοράς της κύριας δίκης. Το άρθρο 16 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης), όπως και οι άλλες διατάξεις του Χάρτη, απευθύνονται στα κράτη μέλη μόνον όταν αυτά εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης, περίπτωση που δεν συνέτρεχε στην υπόθεση της κύριας δίκης. Συνεπώς, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το πρώτο ερώτημα ήταν απαράδεκτο όσον αφορά τις διατάξεις αυτές⁵.

13. Ωστόσο, όσον αφορά την οδηγία 2004/17 και τις γενικές αρχές που διέπουν την οδηγία αυτή, ιδίως την αρχή της ίσης μεταχείρισης και την αρχή της διαφάνειας, το Δικαστήριο έκρινε ότι έπρεπε να ερμηνευθούν υπό την έννοια ότι δεν αντιτίθενται σε κανόνες εθνικού δικαίου οι οποίοι δεν προβλέπουν την περιοδική αναθεώρηση των τιμών μετά τη σύναψη συμβάσεων εμπιπτουσών στους τομείς που καλύπτονται από την οδηγία. Δεδομένης της απάντησης αυτής, το Δικαστήριο έκρινε ότι το δεύτερο ερώτημα ήταν υποθετικής φύσεως.

14. Στις 28 Οκτωβρίου 2018, μετά την έκδοση της απόφασης του Δικαστηρίου, οι εκκαλούσες ζήτησαν από το Consiglio di Stato (Συμβούλιο της Επικρατείας), ενόψει της δημόσιας συνεδρίασης που θα λάμβανε χώρα στις 14 Νοεμβρίου 2018, να υποβάλει στο Δικαστήριο νέα προδικαστικά ερωτήματα. Εν συνόψει, οι εκκαλούσες ισχυρίζονται ότι με την απόφασή του το Δικαστήριο δεν έλαβε θέση ως προς το ζήτημα αν οι υπηρεσίες καθαρισμού συνδέονται λειτουργικώς με την υπηρεσία μεταφορών. Επισημαίνουν ότι το Δικαστήριο δέχθηκε ότι, όπως οριζόταν στην αρχική πρόσκληση υποβολής προσφορών, η διάρκεια της συμβατικής σχέσης δεν μπορούσε να παραταθεί. Ωστόσο, τούτο δεν αντικατοπτρίζει την κατάσταση στην Ιταλία όπου οι συμβάσεις υπηρεσιών συνήθως παρατείνονται από τις αρμόδιες αρχές, ορισμένες φορές

⁴ Απόφαση στην υπόθεση Consorzio Italian Management και Catania Multiservizi (C-152/17, EU:C:2018:264).

⁵ Όπ.π., σκέψεις 33 έως 35.

επ' αόριστον, με αποτέλεσμα να προκαλείται συμβατική ανισορροπία. Προς στήριξη της θέσης τους, οι εκκαλούσες επικαλούνται τις αιτιολογικές σκέψεις 9, 10 και 45 της οδηγίας 2004/17 καθώς και το άρθρο 57 της ίδιας οδηγίας.

15. Κατά το Consiglio di Stato (Συμβούλιο της Επικρατείας), το οποίο αποτελεί και αυτήν τη φορά το αιτούν δικαστήριο στην υπόθεση της κύριας δίκης, οι εκκαλούσες ήγειραν, ως εκ τούτου, περαιτέρω ερωτήματα προς έκδοση προδικαστικής αποφάσεως. Ωστόσο, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται αν, υπό τις περιστάσεις της υπόθεσης της κύριας δίκης, πρέπει να υποβάλει τα ερωτήματα αυτά στο Δικαστήριο βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ. Εκτιμά ότι η υποχρέωση ενός δικαστηρίου τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας να υποβάλει αίτηση προδικαστικής αποφάσεως δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από ένα σύστημα «δικονομικών περιορισμών» το οποίο παρακινεί τους διαδίκους να θέσουν υπ' όψιν του εθνικού δικαστηρίου «άπαξ διά παντός» τις πτυχές του εθνικού δικαίου που ισχυρίζονται ότι αντιβαίνουν στο δίκαιο της Ένωσης. Διαφορετικά, η διαδοχική ή συνεχής υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων –πέραν του ότι ευνοεί ενδεχόμενη κατάχρηση και, σε ακραίες περιπτώσεις, πραγματική «καταστρατήγηση της διαδικασίας»– θα εξασθένιζε εν τέλει, λόγω της υποχρέωσης παραπομπής, το δικαίωμα δικαστικής προστασίας και θα έθιγε την αρχή της ταχείας και αποτελεσματικής απονομής της δικαιοσύνης.

16. Εντός αυτού του πραγματικού και νομικού πλαισίου, το Consiglio di Stato (Συμβούλιο της Επικρατείας) υπέβαλε στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

- «1) Υποχρεούται, καταρχήν, βάσει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, εθνικό δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα να υποβάλει αίτηση προδικαστικής αποφάσεως επί ζητήματος σχετικού με την ερμηνεία του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ακόμη και στις περιπτώσεις που ένας εκ των διαδίκων εγείρει ενώπιον αυτού το εν λόγω ζήτημα μετά την πρώτη εκ μέρους του πράξη κινήσεως της δίκης ή συμμετοχής του σε αυτήν, ή αφού η υπόθεση έχει τεθεί για πρώτη φορά υπό διάσκεψη, ή ακόμη και μετά την υποβολή μιας πρώτης αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης;
- 2) Συνάδουν –βάσει των ανωτέρω– με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ιδίως με το άρθρο 4, παράγραφος 2, το άρθρο 9, το άρθρο 101, παράγραφος 1, στοιχείο ε', το άρθρο 106, το άρθρο 151 –και με τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη που υπογράφηκε στο Τορίνο στις 18 Οκτωβρίου 1961 και με τον Κοινοτικό Χάρτη των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων του 1989 που μνημονεύονται σε αυτό–, με τα άρθρα 152, 153, 156 ΣΛΕΕ· με τα άρθρα 2 και 3 ΣΕΕ· καθώς και με το άρθρο 28 του [Χάρτη]) τα άρθρα 115, 206 και 217 του νομοθετικού διατάγματος 163/2006, όπως έχουν ερμηνευθεί με τη νομολογία των διοικητικών δικαστηρίων, ήτοι υπό την έννοια ότι αποκλείουν την αναθεώρηση των τιμών σε συμβάσεις οι οποίες σχετίζονται με τους λεγόμενους ειδικούς τομείς, ιδίως σε συμβάσεις που έχουν αντικείμενο διαφορετικό από τα προβλεπόμενα στην οδηγία 2004/17, αλλά συνδέονται με αυτά λειτουργικώς;
- 3) Συνάδουν –βάσει των ανωτέρω– με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ιδίως με το άρθρο 28 του [Χάρτη], με την αρχή της ίσης μεταχειρίσεως η οποία κατοχυρώνεται στα άρθρα 26 και 34 ΣΛΕΕ, καθώς και με την αρχή της επιχειρηματικής ελευθερίας η οποία επίσης κατοχυρώνεται στο άρθρο 16 του [Χάρτη]) τα άρθρα 115, 206 και 217 του νομοθετικού διατάγματος 163/2006, όπως έχουν ερμηνευθεί με τη νομολογία των διοικητικών δικαστηρίων, ήτοι υπό την έννοια ότι αποκλείουν την αναθεώρηση των τιμών σε συμβάσεις

οι οποίες σχετίζονται με τους λεγόμενους ειδικούς τομείς, ιδίως σε συμβάσεις που έχουν αντικείμενο διαφορετικό από τα προβλεπόμενα στην οδηγία 2004/17, αλλά συνδέονται με αυτά λειτουργικώς;»

17. Γραπτές παρατηρήσεις κατέθεσαν οι εκκαλούσες, η RFI, η Ιταλική Κυβέρνηση και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Όλα τα ενδιαφερόμενα αυτά μέρη, από κοινού με τη Γερμανική και τη Γαλλική Κυβέρνηση, μετείχαν στην επ' ακροατηρίου συζήτηση, η οποία διεξήχθη στις 15 Ιουλίου 2020.

IV. Εκτίμηση

18. Σύμφωνα με το σχετικό αίτημα του Δικαστηρίου, οι παρούσες προτάσεις θα εστιάσουν στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα που υπέβαλε το αιτούν δικαστήριο. Το ερώτημα αυτό έχει δύο επίπεδα. Από τη μία πλευρά, βάσει της διατύπωσής του, το πρώτο προδικαστικό ερώτημα μπορεί πιθανώς να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι με αυτό ζητείται απλώς να εξετασθεί αν ένα εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας οφείλει να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο πραγματικών περιστατικών όπου συντρέχουν τρία στοιχεία: i) το ερώτημα υποβάλλεται από έναν εκ των διαδίκων· ii) το ερώτημα υποβάλλεται μετά την πρώτη πράξη κίνησης της δίκης εκ μέρους ενός διαδίκου· και iii) ακόμη και αφού έχει ήδη υποβληθεί αίτηση προδικαστικής αποφάσεως στο Δικαστήριο. Δεν είναι δύσκολο να δοθεί απάντηση στα ερωτήματα αυτά. Πράγματι, οι απαντήσεις προκύπτουν από την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου (όπως θα αποδειχθεί στο τμήμα Α κατωτέρω).

19. Από την άλλη πλευρά, δεν θεωρώ ότι μια τέτοιου είδους απάντηση ανταποκρίνεται στα ζητήματα που έθεσε στην πραγματικότητα το αιτούν δικαστήριο. Το δικαστήριο αυτό επισημαίνει ότι οι διάδικοι έθεσαν πρόσθετα ζητήματα τα οποία στην πραγματικότητα μπορούν να επιλυθούν βάσει της απάντησης που έχει ήδη δώσει το Δικαστήριο. Ωστόσο, το αιτούν δικαστήριο αναγνωρίζει επίσης ότι υπάρχουν νέα ζητήματα που δεν μπορούν να επιλυθούν με τον τρόπο αυτό. Όσον αφορά τα εν λόγω πρόσθετα ζητήματα, το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι, καθόσον το ίδιο αποτελεί δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας κατά το εθνικό δίκαιο, δεσμεύεται να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο διότι έχει τεθεί ενώπιόν του ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης⁶.

20. Στο σημείο αυτό, αναδεικνύεται πλήρως το ευρύτερο ζήτημα που τίθεται με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα: καλύπτονται από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής, την οποία υπέχουν τα δικαστήρια του τελευταίου βαθμού, όλες οι περιπτώσεις στις οποίες εξακολουθούν να υπάρχουν αμφιβολίες σχετικά με την ορθή εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, ανεξαρτήτως του αν έχει ήδη υποβληθεί προδικαστικό ερώτημα στην ίδια υπόθεση; Ποια είναι η δέουσα έκταση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής και των εξαιρέσεων από αυτήν, ιδίως στην περίπτωση υποθέσεων όπως η υπό κρίση στην κύρια δίκη;

21. Προτείνοντας μια απάντηση στο ερώτημα αυτό, θα αρχίσω την ανάλυσή μου με την παράθεση του σημερινού πλαισίου της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής και των εξαιρέσεων από αυτήν (τμήμα Β). Ακολούθως, θα εξετάσω τα διάφορα προβλήματα που θέτει η νομολογία αυτή, τα οποία επαναπροσδιορίζονται στη συνέχεια ως οι λόγοι για τους οποίους

⁶ Επικαλείται συναφώς πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, ιδίως την απόφαση της 18ης Ιουλίου 2013, Consiglio Nazionale dei Geologi (C-136/12, EU:C:2013:489, σκέψη 25).

προτείνω στο Δικαστήριο να προσεγγίσει την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής υπό διαφορετικό πρίσμα (τμήμα Γ). Τέλος, θα ολοκληρώσω με μια συγκεκριμένη λύση ως προς το ζήτημα αυτό (τμήμα Δ).

A. Τα επίπεδα

22. Τα στοιχεία που επικαλείται το αιτούν δικαστήριο αφορούν τρία ζητήματα: i) τον *ρόλο των διαδικών* στην υποβολή ενός προδικαστικού ερωτήματος, ii) τον *χρόνο υποβολής* του προδικαστικού ερωτήματος σε σχέση με τα διάφορα στάδια τα οποία μπορεί να περιλαμβάνει η εθνική ένδικη διαδικασία και iii) τη δυνατότητα υποβολής *δεύτερης αίτησης* προδικαστικής αποφάσεως στο πλαίσιο της ίδιας δίκης. Αν τα τρία αυτά ζητήματα ερμηνευθούν ως τρία διακριτά ερωτήματα και όχι ως τρεις πλευρές ενός και του αυτού ερωτήματος, η απάντηση σε αυτά θα μπορούσε ευχερώς να συναχθεί από την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου.

1. Το εξωτερικό επίπεδο: η απόφαση εναπόκειται πάντοτε στο εθνικό δικαστήριο

23. Πρώτον, εναπόκειται αποκλειστικά στο αιτούν δικαστήριο να κρίνει αν η απόφαση του Δικαστηρίου είναι απαραίτητη προκειμένου να εκδώσει απόφαση. Ασφαλώς, το εθνικό δικαστήριο, όπως κάθε άλλο δικαστήριο, μπορεί να ακούσει τις απόψεις των διαδικών σχετικά με τη δυνατότητα υποβολής αίτησης προδικαστικής αποφάσεως. Ωστόσο, το άρθρο 267 ΣΛΕΕ καθιέρωσε άμεση συνεργασία μεταξύ του Δικαστηρίου και των εθνικών δικαστηρίων μέσω μιας διαδικασίας, η οποία είναι απολύτως ανεξάρτητη από οποιαδήποτε πρωτοβουλία των διαδικών⁷. Επομένως, το γεγονός και μόνον ότι ένας διάδικος στη διαφορά της κύριας δίκης έθεσε ορισμένα ζητήματα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης δεν υποχρεώνει το οικείο δικαστήριο να δεχθεί ότι ανέκυψε ζήτημα κατά την έννοια του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, το οποίο καθιστά υποχρεωτική την προδικαστική παραπομπή⁸. Αντιστρόφως, τούτο συνεπάγεται επίσης ότι ένα εθνικό δικαστήριο μπορεί να υποβάλει αυτεπαγγέλτως αίτηση προδικαστικής αποφάσεως⁹.

24. Δεύτερον, εναπόκειται αποκλειστικά στο εθνικό δικαστήριο να αποφασίσει σε ποιο στάδιο της διαδικασίας είναι σκόπιμο να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο¹⁰. Το εθνικό δικαστήριο είναι σε καλύτερη θέση από κάθε άλλον να κρίνει σε ποιο στάδιο της διαδικασίας είναι αναγκαία μια προδικαστική απόφαση του Δικαστηρίου¹¹. Το Δικαστήριο απαιτεί μόνον η υπόθεση να εκκρεμεί ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου κατά τον χρόνο υποβολής της αίτησης προδικαστικής αποφάσεως¹².

25. Ασφαλώς, από την πλευρά του Δικαστηρίου και λαμβανομένης υπόψη της πρόθεσής του να παρέχει τη μεγαλύτερη δυνατή συνδρομή στο αιτούν δικαστήριο, δεν μπορούν παρά να αντιμετωπίζονται θετικά οι περιπτώσεις στις οποίες το εθνικό δικαστήριο αποφασίζει να

⁷ Βλ., για παράδειγμα, αποφάσεις της 12ης Φεβρουαρίου 2008, *Kempter* (C-2/06, EU:C:2008:78, σκέψη 41)· της 9ης Νοεμβρίου 2010, *VB Pénzügyi Lízing* (C-137/08, EU:C:2010:659, σκέψη 28), και της 18ης Ιουλίου 2013, *Consiglio Nazionale dei Geologi* (C-136/12, EU:C:2013:489, σκέψη 28).

⁸ Απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 1982, *CILFIT* κ.λπ. (283/81, EU:C:1982:335, σκέψη 9). Βλ., επίσης, απόφαση της 10ης Ιανουαρίου 2006, *IATA και ELFAA* (C-344/04, EU:C:2006:10, σκέψη 28).

⁹ Απόφαση της 16ης Ιουνίου 1981, *Salonia* (126/80, EU:C:1981:136, σκέψη 7). Βλ., επίσης, απόφαση της 15ης Ιανουαρίου 2013, *Križan* κ.λπ. (C-416/10, EU:C:2013:8, σκέψη 65).

¹⁰ Βλ., για παράδειγμα, αποφάσεις της 17ης Ιουλίου 2008, *Coleman* (C-303/06, EU:C:2008:415, σκέψη 29 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία), και της 22ας Δεκεμβρίου 2008, *Les Vergers du Vieux Tauves* (C-48/07, EU:C:2008:758, σκέψη 20 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

¹¹ Βλ., για παράδειγμα, απόφαση της 11ης Ιουνίου 1987, *X* (14/86, EU:C:1987:275, σκέψη 11).

¹² Βλ., για παράδειγμα, απόφαση της 13ης Απριλίου 2000, *Lehtonen Castors Braine* (C-176/96, EU:C:2000:201, σκέψη 19).

υποβάλει αίτηση προδικαστικής αποφάσεως στο Δικαστήριο μόνον αφού έχουν συγκεκριμενοποιηθεί πλήρως η διαφορά και όλες και οι πτυχές της. Συνεπώς, σε ορισμένες περιπτώσεις, η ορθή απονομή της δικαιοσύνης μπορεί να επιβάλλει να επιληφθεί το Δικαστήριο μόνο μετά την ακρόαση αμφότερων των διαδίκων μιας διαφοράς από το αιτούν δικαστήριο. Ωστόσο, τούτο δεν αποτελεί ασφαλώς καθεαυτό προϋπόθεση που επιβάλλεται από το Δικαστήριο¹³.

26. Ομοίως, φρονώ ότι το Δικαστήριο δεν θα αντιτασσόταν σε εθνικούς κανόνες ή διατάξεις που απαιτούν ή επιτάσσουν τη συγκέντρωση της διαδικασίας, ιδίως ενώπιον των εφετείων ή των ανώτατων δικαστηρίων, επιβάλλοντας στους διαδίκους την υποχρέωση να προβάλλουν νέους ή πρόσθετους ισχυρισμούς σε ορισμένο χρονικό σημείο ή στάδιο της ένδικης διαδικασίας. Ωστόσο, είναι αληθές ότι στο παρελθόν το Δικαστήριο εξέφραζε γενικώς τη διαφωνία του σε περιπτώσεις που τέτοιου είδους προθεσμίες ή η συγκέντρωση της διαδικασίας καθιστούσαν στην πράξη ανέφικτο για τα εθνικά δικαστήρια να εγείρουν ζητήματα συμβατότητας των εθνικών κανόνων με το δίκαιο της Ένωσης¹⁴.

27. Η λογική της νομολογίας του Δικαστηρίου στον τομέα αυτό διασφαλίζει συνεπώς ότι οι εθνικοί διαδικαστικοί κανόνες δεν αποκλείουν την έγερση ζητημάτων που αφορούν το δίκαιο της Ένωσης καθώς και ότι μπορεί να υποβάλλεται αίτηση προδικαστικής αποφάσεως ανεξαρτήτως του σταδίου της διαδικασίας. Τούτο ενδέχεται να οδηγήσει, στην πράξη, στη μη εφαρμογή τυχόν περιοριστικών εθνικών κανόνων¹⁵.

28. Ωστόσο, στο πλαίσιο της υπό κρίση υπόθεσης, φαίνεται ότι το ζήτημα αν η πιθανή υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής βάσει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ μπορεί να ανακύπτει «ακόμη και στις περιπτώσεις που ένας εκ των διαδίκων εγείρει ενώπιον [του εθνικού δικαστηρίου] το εν λόγω ζήτημα μετά την πρώτη εκ μέρους του πράξη κινήσεως της δίκης ή συμμετοχής του σε αυτήν, ή αφού η υπόθεση έχει τεθεί για πρώτη φορά υπό διάσκεψη» τίθεται με διαφορετικό σκοπό. Στην υπό κρίση υπόθεση, φαίνεται ότι δεν υφίστανται στην πράξη περιοριστικοί κανόνες στο εθνικό δίκαιο και ότι οι διάδικοι έχουν προφανώς τη δυνατότητα να (επαν)εξετάσουν ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου στοιχεία που αποτέλεσαν ήδη αντικείμενο αίτησης προδικαστικής αποφάσεως. Ωστόσο, θα ήταν τουλάχιστον παράδοξο το να αρχίσει κάποιος να επικαλείται την ανωτέρω «ενθαρρυντική» τάση της νομολογίας που πάντα έδινε έμφαση κατηγορηματικά στην απεριόριστη δυνατότητα των εθνικών δικαστών να εγείρουν *οποιοδήποτε* ζήτημα του δικαίου της Ένωσης σε *οποιοδήποτε* στάδιο της διαδικασίας προκειμένου να επιδιώξει απρόσμενα το αντίθετο αποτέλεσμα: να παύσει οποιαδήποτε περαιτέρω εξέταση, που επιτρέπεται βάσει του εθνικού δικαίου, μετά την έκδοση απόφασης από το Δικαστήριο την οποία παραλαμβάνει το εθνικό δικαστήριο.

29. Τρίτον, τούτο δεν συνάδει επίσης με την παραδοσιακή προσέγγιση του Δικαστηρίου όσον αφορά το τρίτο στοιχείο που διέκρινε το αιτούν δικαστήριο: τη δυνατότητα να υποβληθεί εκ νέου προδικαστικό ερώτημα. Συναφώς, το Δικαστήριο δέχεται σταθερά ότι τα εθνικά δικαστήρια διατηρούν την ευχέρεια να υποβάλλουν, εφόσον το κρίνουν σκόπιμο, αίτηση προδικαστικής

¹³ Απόφαση της 28ης Ιουνίου 1978, Simmenthal (70/77, EU:C:1978:139, σκέψεις 10 και 11). Βλ. επίσης προσφάτως, για παράδειγμα, απόφαση της 1ης Φεβρουαρίου 2017, Tolley (C-430/15, EU:C:2017:74, σκέψεις 32 και 33).

¹⁴ Βλ., για παράδειγμα, απόφαση της 14ης Δεκεμβρίου 1995, Peterbroeck (C-312/93, EU:C:1995:437, σκέψεις 19 και 20). Βλ. επίσης, ιδίως όσον αφορά τον πιθανό περιορισμό του πεδίου των (δεύτερων) ενδίκων μέσων, απόφαση του Ιουνίου 2002, Lyckeskog (C-99/00, EU:C:2002:329, σκέψεις 17 και 18).

¹⁵ Βλ. επίσης, γενικότερα, απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 2010, Elchinov (C-173/09, EU:C:2010:581, σκέψη 25), ή απόφαση της 15ης Ιανουαρίου 2013, Krizan κ.λπ. (C-416/10, EU:C:2013:8, σκέψη 67).

αποφάσεως στο Δικαστήριο, το γεγονός δε ότι οι διατάξεις των οποίων ζητείται η ερμηνεία έχουν ήδη ερμηνευθεί από το Δικαστήριο δεν συνεπάγεται ότι το Δικαστήριο κωλύεται να αποφανθεί εκ νέου¹⁶.

30. Το ίδιο ισχύει στο πλαίσιο της ίδιας εθνικής διαδικασίας. Κατά το Δικαστήριο, «τέτοια προσφυγή μπορεί να δικαιολογείται όταν το εθνικό δικαστήριο προσκρούει σε δυσχέρειες κατανόησης ή εφαρμογής της αποφάσεως, όταν υποβάλλει στο Δικαστήριο νέο νομικό ερώτημα ή ακόμη όταν του υποβάλλει νέα στοιχεία εκτιμήσεως ικανά να οδηγήσουν το Δικαστήριο να απαντήσει διαφορετικά σε ήδη υποβληθέν ερώτημα»¹⁷. Συνεπώς, υπάρχει πάντα η δυνατότητα να υποβληθεί νέα αίτηση προδικαστικής αποφάσεως, επί των ίδιων διατάξεων του δικαίου της Ένωσης, αλλά ενδεχομένως και επί διαφορετικών διατάξεων ή ζητημάτων στο πλαίσιο της ίδιας διαδικασίας.

31. Συνεπώς, συνάγεται ότι η σύντομη απάντηση στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα είναι ότι αίτηση προδικαστικής αποφάσεως *μπορεί* να υποβληθεί οποτεδήποτε, ανεξαρτήτως της έκδοσης προηγούμενης προδικαστικής απόφασης από το Δικαστήριο στο πλαίσιο της ίδιας διαδικασίας, εφόσον το αιτούν δικαστήριο κρίνει ότι η απάντηση του Δικαστηρίου είναι απαραίτητη προκειμένου το ίδιο να μπορέσει να εκδώσει απόφαση. Η απόφαση αυτή εναπόκειται πάντα στο εθνικό δικαστήριο, λαμβανομένης υπόψη κάθε εύλογης αμφιβολίας που μπορεί να διατηρεί σε σχέση με την ορθή εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης στην υπόθεση της οποίας έχει επιληφθεί.

2. Το εσωτερικό επίπεδο: πρέπει πράγματι να υποβάλλονται όλα τα ερωτήματα;

32. Με λίγα λόγια, όλα τα ανωτέρω εξακολουθούν να εμπίπτουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα του αιτούντος δικαστηρίου και στην εκτίμησή του για την (υποκειμενική) αναγκαιότητα να ζητήσει περαιτέρω καθοδήγηση από το Δικαστήριο. Ωστόσο, είναι πράγματι αυτή η απάντηση; Ή το συμπέρασμα αυτό αποτελεί περισσότερο την περιγραφή του προβλήματος; Πράγματι, πρέπει σε υποθέσεις όπως η υπό κρίση υπόθεση να εξακολουθεί να υφίσταται υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής;

33. Εξεταζόμενο στο πλαίσιο αυτό, το πρώτο προδικαστικό ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου αγγίζει ένα άλλο, αρκετά βαθύτερο επίπεδο. Τούτο ενισχύεται περαιτέρω από το γεγονός ότι *και τα τρία στοιχεία* που εξετάζονται στο προηγούμενο τμήμα ως ανεξάρτητα ερωτήματα συντρέχουν ταυτόχρονα στην κύρια δίκη. Το ζήτημα συνεπώς έγκειται στο αν το αιτούν δικαστήριο εξακολουθεί να υπέχει την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής παρά τη συνδρομή όλων αυτών των περιστάσεων.

34. Ως εκ τούτου, φρονώ ότι ένα τέτοιου είδους ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί ορθά με τον τρόπο που περιγράφεται στο προηγούμενο τμήμα. Επίσης, φρονώ ότι δεν μπορεί να απαντηθεί με την υπόδειξη ότι η υπό κρίση υπόθεση αφορά απλώς τη δεσμευτική ισχύ και την τήρηση μιας προηγούμενης απόφασης του Δικαστηρίου. Είναι βεβαίως αληθές ότι, όπως κρίθηκε ήδη με την απόφαση *Da Costa*¹⁸ και εδραιώθηκε αργότερα με την απόφαση *CILFIT*¹⁹, η δεσμευτικότητα της

¹⁶ Βλ., για παράδειγμα, αποφάσεις της 17ης Ιουλίου 2014, *Torresi* (C-58/13 και C-59/13, EU:C:2014:2088, σκέψη 32 και εκεί μνημονεύομενη νομολογία)· της 20ής Δεκεμβρίου 2017, *Schweppes* (C-291/16, EU:C:2017:990, σκέψη 26)· και της 6ης Νοεμβρίου 2018, *Bauer και Willmeroth* (C-569/16 και C-570/16, EU:C:2018:871, σκέψη 21).

¹⁷ Βλ. διάταξη της 5ης Μαρτίου 1986, *Wünsche* (69/85, EU:C:1986:104, σκέψη 15)· απόφαση της 11ης Ιουνίου 1987, *X* (14/86, EU:C:1987:275, σκέψη 12)· απόφαση της 6ης Μαρτίου 2003, *Kaba* (C-466/00, EU:C:2003:127, σκέψη 39)· και διάταξη της 30ής Ιουνίου 2016, *Sokoll-Seebacher and Naderhirm* (C-634/15, EU:C:2016:510, σκέψη 19).

¹⁸ Απόφαση της 27ης Μαρτίου 1963, *Da Costa* κ.λπ. (28/62 έως 30/62, EU:C:1963:6).

¹⁹ Απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 1982, *CILFIT* κ.λπ. (283/81, EU:C:1982:335, σκέψεις 13 και 14).

ερμηνείας που έχει δοθεί από το Δικαστήριο δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ μπορεί να καταστήσει την υποχρέωση αυτή άσκοπη και συνεπώς κενή περιεχομένου²⁰. Τούτο ισχύει κατά μείζονα λόγο όταν το ανακύψαν ζήτημα είναι κατ' ουσίαν ταυτόσημο με ζήτημα το οποίο έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο προδικαστικής απόφασης στο πλαίσιο της ίδιας υπόθεσης ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου²¹.

35. Ωστόσο, το αιτούν δικαστήριο δήλωσε με σαφήνεια ότι έχει, εν μέρει, ενώπιόν του νέα, πρόσθετα στοιχεία σχετικά με την υπόθεση, τα οποία δεν έχουν εξετασθεί στο παρελθόν από το Δικαστήριο. Συνεπώς, το ζήτημα δεν αφορά παράβλεψη προηγούμενης απόφασης του Δικαστηρίου.

36. Στο πλαίσιο αυτό, είναι αδύνατο να προβληθεί ο ισχυρισμός ότι το δίκαιο της Ένωσης αποκλείει την ιταλική πρακτική κατά την οποία οι διάδικοι έχουν τη δυνατότητα να υποβάλλουν τις παρατηρήσεις τους σε σχέση με απάντηση την οποία έλαβε ένα ανώτερο δικαστήριο κατόπιν αιτήσεως υποβληθείσας στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής. Κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, η Ιταλική Κυβέρνηση δήλωσε ότι η πρακτική αυτή δεν ακολουθείται μόνο σε σχέση με απάντηση που δίνει το Δικαστήριο αλλά και σε σχέση με τις απαντήσεις που δίνει το εθνικό συνταγματικό δικαστήριο επί ζητήματος συνταγματικότητας το οποίο θέτει ο εθνικός δικαστής. Υπό τις περιστάσεις αυτές, οι διάδικοι στην υπόθεση της κύριας δίκης μπορούν να προβάλλουν τους ισχυρισμούς τους όσον αφορά τις συνέπειες που πρέπει να συναχθούν στην υπόθεσή τους λαμβανομένης υπόψη της καθοδήγησης του ανώτερου δικαστηρίου.

37. Εν ολίγοις, εκτός αν το Δικαστήριο επιθυμεί να επαναλάβει τα προφανή χωρίς να εξετάσει το βαθύτερο επίπεδο της υπόθεσης αυτής ή εκτός αν πρόκειται να επανεξετάσει μάλλον ριζικά ορισμένα από τα στοιχεία που μόλις παρατέθηκαν, φρονώ ότι απαιτείται η εξέταση της φύσης και της έκτασης της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής στο πλαίσιο της υπό κρίση υπόθεσης. Οι ενδιαφερόμενοι προέβαλαν διαφορετικές απόψεις επί του ζητήματος.

38. Στις παρατηρήσεις τους, οι εκκαλούσες και η εφεσίβλητη της κύριας δίκης επικεντρώνονται ιδίως στο δεύτερο και το τρίτο προδικαστικό ερώτημα. Όσον αφορά το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, οι εκκαλούσες ισχυρίζονται ότι η υποβολή αίτησης προδικαστικής αποφάσεως είναι περιττή στις περιπτώσεις που υφίσταται πάγια νομολογία εκτός αν τα συναφή νομολογιακά προηγούμενα είναι παρωχημένα ή αν προβλήθηκαν νέα επιχειρήματα ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, όπως στην υπόθεση της κύριας δίκης. Η εφεσίβλητη υποστηρίζει ότι το αιτούν δικαστήριο δεν έπρεπε να υποβάλει νέα προδικαστικά ερωτήματα καθόσον η ερμηνεία των επίμαχων κανόνων του δικαίου της Ένωσης ήταν προφανής και η νομολογία του Δικαστηρίου παρείχε ήδη την απάντηση.

39. Η Γερμανική, η Γαλλική και η Ιταλική Κυβέρνηση καθώς και η Επιτροπή εξετάζουν έκαστη το πρώτο προδικαστικό ερώτημα αναλυτικότερα, προβάλλοντας διάφορες απόψεις. Η Γερμανική Κυβέρνηση και η Επιτροπή υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος επανεξέτασης της απόφασης CILFIT με οποιονδήποτε τρόπο. Η Γερμανική Κυβέρνηση επισημαίνει ότι τα κριτήρια που καθιέρωσε η απόφαση CILFIT έχουν επαληθευτεί στο πέρασμα του χρόνου και πρέπει να διατηρηθούν.

²⁰ Με τη σιωπηρή παραδοχή, η οποία καθίσταται ρητή μόνον αργότερα, ότι ο εθνικός δικαστής δεσμεύεται από την ερμηνεία που έχει ήδη δώσει το Δικαστήριο –βλ. πιο πρόσφατα, για παράδειγμα, απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 2010, Elchinov (C-173/09, EU:C:2010:581, σκέψεις 29 και 30), ή απόφαση της 5ης Ιουλίου 2016, Ognyanov (C-614/14, EU:C:2016:514, σκέψη 33).

²¹ Βλ., για παράδειγμα, απόφαση της 4ης Νοεμβρίου 1997, Parfums Christian Dior (C-337/95, EU:C:1997:517, σκέψη 29).

40. Η Ιταλική Κυβέρνηση υποστηρίζει ότι απαιτείται η επίτευξη καλύτερης ισορροπίας μεταξύ της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής και της ορθής απονομής της δικαιοσύνης. Σύμφωνα με την κυβέρνηση αυτή, τα ανώτατα δικαστήρια παραβιάζουν το άρθρο 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ μόνο στην περίπτωση που παραλείπουν να εκτιμήσουν τα ζητήματα του δικαίου της Ένωσης που προέβαλαν οι διάδικοι ή στην περίπτωση που κρίνουν χωρίς αιτιολογία ότι τα ζητήματα αυτά είναι αβάσιμα. Η ως άνω κυβέρνηση υποστηρίζει ότι η εν λόγω αιτιολογία είναι κρίσιμη. Θα μπορούσε ακόμη και να μετριάσει την ευθύνη των κρατών μελών για την παράλειψη των οικείων δικαστηρίων τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας να υποβάλουν αίτηση προδικαστικής αποφάσεως.

41. Η Γαλλική Κυβέρνηση πρότείνει να ερμηνευθούν (εκ νέου) τα καθιερωθέντα με την απόφαση CILFIT κριτήρια υπό το πρίσμα του γενικού σκοπού του άρθρου 267 ΣΛΕΕ και του παρόντος σταδίου της εξέλιξης του δικαίου της Ένωσης, λαμβανομένων υπόψη των διαρθρωτικών μεταβολών που έλαβαν χώρα. Η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής πρέπει να επικεντρώνεται σε σημαντικά ζητήματα ερμηνείας και σε ζητήματα που μπορούν να οδηγήσουν σε αποκλίνουσες ερμηνείες στο πλαίσιο της Ένωσης και όχι κατ' ανάγκη σε μεμονωμένες περιπτώσεις στο πλαίσιο των κρατών μελών. Ζητήματα που αφορούν την εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης δεν πρέπει να δημιουργούν την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής. Η υποχρέωση αυτή πρέπει να διατηρηθεί μόνον όσον αφορά γενικά ζητήματα ή τα ζητήματα τα οποία, μολονότι είναι περισσότερο περιπτωσιολογικά, απαιτούν από το Δικαστήριο να καθορίσει ένα γενικό πλαίσιο ανάλυσης ή τα κριτήρια του νομικού σκεπτικού. Καίτοι τα δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας εξακολουθούν να έχουν τη δυνατότητα να αποφασίσουν να υποβάλουν αίτηση προδικαστικής αποφάσεως για άλλου είδους ζητήματα, οι απαιτήσεις της ορθής απονομής της δικαιοσύνης και της έκδοσης αποφάσεων εντός εύλογου χρονικού διαστήματος πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από τα εθνικά δικαστήρια, ιδίως στις περιπτώσεις που το Δικαστήριο έχει ήδη εκδώσει προδικαστική απόφαση στο πλαίσιο της ίδιας υπόθεσης.

B. Η απόφαση CILFIT (και η μεταγενέστερη νομολογία)

42. Σύμφωνα με το άρθρο 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ, δικαστήρια κράτους μέλους των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου υποχρεούνται να υποβάλλουν στο Δικαστήριο προδικαστικά ερωτήματα ως προς την ερμηνεία ή το κύρος του δικαίου της Ένωσης.

43. Συνεπώς, το κείμενο της Συνθήκης προβλέπει σαφώς την υποχρέωση των δικαστηρίων τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας²² να υποβάλλουν στο Δικαστήριο προδικαστικά ερωτήματα τα οποία καλύπτονται από το πρώτο εδάφιο του άρθρου αυτού. Ωστόσο, όπως συμβαίνει με διάφορες διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου, οι λοιπές πτυχές έχουν απλώς διαμορφωθεί νομολογιακά.

44. Πρώτον, το κείμενο της Συνθήκης δεν διακρίνει μεταξύ ζητημάτων ερμηνείας και ζητημάτων κύρους όσον αφορά την έκταση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής. Ωστόσο, όσον αφορά τα ζητήματα κύρους, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι όλα τα εθνικά δικαστήρια, δηλαδή όχι μόνο τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας, υπέχουν την ανεπιφύλακτη

²² Θα χρησιμοποιήσω τον εν λόγω ευρέως γνωστό όρο ως συντομογραφία στο πλαίσιο των παρουσών προτάσεων για «τα δικαστήρια κράτους μέλους των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου». Όσον αφορά περαιτέρω τον προσδιορισμό των εν λόγω δικαστηρίων στο πλαίσιο κάθε συγκεκριμένης υπόθεσης, βλ., για παράδειγμα, αποφάσεις της 4ης Ιουνίου 2002, Lyckeskog (C-99/00, EU:C:2002:329, σκέψη 16)· της 16ης Δεκεμβρίου 2008, Cartesio (C-210/06, EU:C:2008:723, σκέψεις 76 έως 78)· της 15ης Ιανουαρίου 2013, Križan κ.λπ. (C-416/10, EU:C:2013:8, σκέψη 72)· και της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Biuro podróży «Partner» (C-119/15, EU:C:2016:987, σκέψεις 52 και 53).

υποχρέωση να παραπέμψουν τα ζητήματα αυτά στο Δικαστήριο. Τα εθνικά δικαστήρια δεν είναι αρμόδια να αποφανθούν επί του κύρους των πράξεων των θεσμικών οργάνων της Ένωσης²³. Η απαίτηση ομοιομορφίας είναι ιδιαίτερα ουσιώδης όταν αμφισβητείται το κύρος μιας πράξης της Ένωσης. Οι διαφορές μεταξύ των δικαστηρίων των κρατών μελών όσον αφορά το κύρος των πράξεων της Ένωσης θα ήταν ικανές να διακυβεύσουν την ίδια την ενότητα της έννομης τάξης της Ένωσης και να θίξουν τη θεμελιώδη αρχή της ασφάλειας δικαίου²⁴.

45. Οι εν λόγω σκέψεις τοποθετούν τα ζητήματα που αφορούν το κύρος των πράξεων του δικαίου της Ένωσης σε ένα διαφορετικό και διακριτό πλαίσιο. Κατ' ουσίαν, δεδομένου ότι ο λόγος που υπαγορεύει την απόλυτη υποχρέωση όλων των εθνικών δικαστηρίων να παραπέμψουν οποιοδήποτε ζήτημα κύρους στο Δικαστήριο διαφέρει από τους λόγους που υπαγορεύουν την υποχρέωση να παραπέμψουν ζητήματα ερμηνείας, το ίδιο ισχύει όσον αφορά τις εξαιρέσεις τους. Οι εξαιρέσεις που προβλέπονται στην απόφαση CILFIT δεν έχουν εφαρμογή στην υποχρέωση παραπομπής ενός ζητήματος κύρους²⁵.

46. Πρέπει ήδη σε αυτό το σημείο να επισημανθεί ότι η ανάλυση που ακολουθεί στις παρούσες προτάσεις αφορά αποκλειστικά αιτήσεις προδικαστικής αποφάσεως σχετικές με την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης.

47. Δεύτερον, πρέπει να παραδεχτούμε ότι η διατύπωση του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ προβλέπει την απόλυτη υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας να υποβάλλουν προδικαστικό ερώτημα, *χωρίς καμία εξαίρεση*: «δικαστήριο κράτους μέλους, ενώπιον του οποίου ανακύπτει τέτοιο ζήτημα [...] οφείλει να παραπέμψει το ζήτημα στο Δικαστήριο». Συναφώς, η νομολογία του Δικαστηρίου έχει, στην πραγματικότητα, καθορίσει με την απόφαση CILFIT εξαιρέσεις όσον αφορά ζητήματα ερμηνείας.

48. Βεβαίως, δεν θίγω το ζήτημα αυτό προκειμένου να υπαινιχτώ ότι οι εν λόγω εξαιρέσεις είναι εσφαλμένες ή παράνομες. Αντιθέτως, είναι στην πραγματικότητα απαραίτητες. Ωστόσο, υπογραμμίζω το ζήτημα αυτό ως προκαταρκτική παρατήρηση της ανάλυσης που ακολουθεί διότι επιθυμώ να επισημάνω το γεγονός ότι, όσον αφορά τη φύση και την έκταση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής ή τις εξαιρέσεις από την υποχρέωση αυτή, το επιχείρημα ότι «τούτο δεν μπορεί να αλλάξει διότι υπάρχει η συγκεκριμένη πρόβλεψη στη Συνθήκη» είναι κατά κάποιο τρόπο παράδοξο. Όσον αφορά την ακριβή έκταση της υποχρέωσης υποβολής αίτησης προδικαστικής αποφάσεως, το άρθρο 267 ΣΛΕΕ αποτελεί ιδίως κείμενο δεκτικό διαφόρων ερμηνειών. Όσον αφορά τις εξαιρέσεις από την υποχρέωση αυτή, η Συνθήκη δεν παρέχει κανένα απολύτως στοιχείο. Για την ακρίβεια, αν κάποιος επιθυμεί να είναι υπερβολικά προσκολλημένος στο γράμμα της Συνθήκης, θα μπορούσε ακόμη και να ισχυρισθεί ότι η διατύπωση του άρθρου 267 ΣΛΕΕ αποκλείει οποιαδήποτε εξαίρεση από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής.

²³ Βλ. αποφάσεις της 22ας Οκτωβρίου 1987, Foto-Frost (314/85, EU:C:1987:452, σκέψη 20)· της 6ης Δεκεμβρίου 2005, Gaston Schul Douane-expediteur (C-461/03, EU:C:2005:742, σκέψη 17)· και της 21ης Δεκεμβρίου 2011, Air Transport Association of America κ.λπ. (C-366/10, EU:C:2011:864, σκέψη 47).

²⁴ Βλ., για παράδειγμα, αποφάσεις της 22ας Οκτωβρίου 1987, Foto-Frost (314/85, EU:C:1987:452, σκέψη 15)· της 6ης Δεκεμβρίου 2005, Gaston Schul Douane-expediteur (C-461/03, EU:C:2005:742, σκέψη 21)· της 28ης Μαρτίου 2017, Rosneft (C-72/15, EU:C:2017:236, σκέψεις 78 έως 80).

²⁵ Βλ. απόφαση της 6ης Δεκεμβρίου 2005, Gaston Schul Douane-expediteur (C-461/03, EU:C:2005:742, σκέψεις 20 και 25).

1. Οι λόγοι που υπαγορεύουν την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής

49. Γενικά, «[τ]ο κατά το άρθρο 267 ΣΛΕΕ σύστημα καθιερώνει [...] άμεση συνεργασία μεταξύ του Δικαστηρίου και των εθνικών δικαστηρίων, στο πλαίσιο της οποίας τα δεύτερα συμπράττουν ουσιαστικώς στην *προσήκουσα εφαρμογή* και στην *ομοιόμορφη ερμηνεία* του δικαίου της Ένωσης, καθώς και στην προστασία των δικαιωμάτων που η έννομη αυτή τάξη παρέχει στους ιδιώτες»²⁶.

50. Ωστόσο, η Συνθήκη προβλέπει αυξημένες απαιτήσεις για τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας, τα οποία εμπίπτουν στο άρθρο 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ, σε σχέση με οποιοδήποτε δικαστήριο που εμπίπτει στο δεύτερο εδάφιο του άρθρου αυτού. Συνεπώς, πρέπει να υφίστανται περαιτέρω διαρθρωτικοί λόγοι για τους οποίους, εκτός από τη *διακριτική ευχέρεια* προδικαστικής παραπομπής που διαθέτουν όλα τα εθνικά δικαστήρια, τα δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας υπέχουν *υποχρέωση* προδικαστικής παραπομπής.

51. Ο διαρθρωτικός λόγος για την πρόβλεψη της υποχρέωσης των δικαστηρίων τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας παρατέθηκε ήδη στην απόφαση Hoffmann-Laroche και συνίσταται στην «αποτροπή του ενδεχομένου διαμορφώσεως στα κράτη μέλη εθνικής νομολογίας μη συμβατής με τους κανόνες του δικαίου της Ένωσης»²⁷. Δηλαδή, ο ειδικός σκοπός του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ συνίσταται στην ανάγκη «να αποφευχθεί η επικράτηση διαστάσεως στη νομολογία εντός της [Ένωσης] επί ζητημάτων [ενωσιακού] δικαίου»²⁸. Ο περιορισμός της υποχρέωσης αυτής στα δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας δικαιολογείται ειδικότερα από το γεγονός ότι «ένα δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικο μέσο αποτελεί, εξ ορισμού, το ανώτατο δικαιοδοτικό όργανο ενώπιον του οποίου οι ιδιώτες μπορούν να προβάλλουν τα δικαιώματά που τους εξασφαλίζει το δίκαιο της Ένωσης. Τα αποφαινόμενα σε τελευταίο βαθμό δικαστήρια οφείλουν να διασφαλίζουν την ομοιόμορφη ερμηνεία των κανόνων δικαίου σε εθνικό επίπεδο»²⁹.

52. Επομένως, εκτός από την επιθυμία παροχής συνδρομής στο εθνικό δικαστήριο για την ορθή ερμηνεία ή εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, που φαίνεται να αποτελεί το γενικότερο πνεύμα του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, ο λόγος που υπαγορεύει την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής έχει εκτεθεί με συστηματικούς, διαρθρωτικούς όρους και συνίσταται στο να αποφευχθούν αποκλίσεις στη νομολογία της Ένωσης. Κατά λογική ακολουθία, ο σκοπός αυτός πράγματι επιτυγχάνεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στο επίπεδο των εθνικών δικαστηρίων στα οποία συνήθως ανατίθεται η διασφάλιση της ενότητας σε εθνικό επίπεδο.

53. Ωστόσο, πρέπει να παραδεχτούμε ότι στη νομολογία του Δικαστηρίου (και στην πρακτική εφαρμογής που αυτό ακολουθεί) κατά τη διάρκεια των ετών, ο λόγος που υπαγορεύει την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής δεν διατυπώνεται πάντα με τέτοιους ομοιόμορφους

²⁶ Γνωμοδότηση 1/09 (Συμφωνία περί δημιουργίας ενοποιημένου συστήματος επιλύσεως διαφορών σε θέματα διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας) της 8ης Μαρτίου 2011 (EU:C:2011:123, σκέψη 84). Η υπογράμμιση δική μου.

²⁷ Απόφαση της 24ης Μαΐου 1977, Hoffmann-Laroche (107/76, EU:C:1977:89, σκέψη 5): επαναλαμβάνεται στη συνέχεια σε διάφορες άλλες αποφάσεις, όπως είναι οι αποφάσεις της 2ας Απριλίου 2009, Pedro IV Servicios (C-260/07, EU:C:2009:215, σκέψη 32 και εκεί μνημονεύομενη νομολογία)· της 15ης Μαρτίου 2017, Aquino (C-3/16, EU:C:2017:209, σκέψη 33 και εκεί μνημονεύομενη νομολογία)· και της 4ης Οκτωβρίου 2018, Επιτροπή κατά Γαλλίας (Φόρος κινητών αξιών) (C-416/17, EU:C:2018:811, σκέψη 109).

²⁸ Απόφαση της 24ης Μαΐου 1977, Hoffmann-Laroche (107/76, EU:C:1977:89, σκέψη 7).

²⁹ Βλ., για παράδειγμα, απόφαση της 15ης Μαρτίου 2017, Aquino (C-3/16, EU:C:2017:209, σκέψη 34).

όρους. Ενίοτε χρησιμοποιούνται οι όροι ομοιόμορφη ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης³⁰· ενίοτε ο όρος προσήκουσα ή ορθή εφαρμογή και ομοιόμορφη ερμηνεία³¹· ενίοτε απλώς ο όρος ομοιόμορφη εφαρμογή³².

54. Οι όροι αυτοί ενδέχεται να αποτελούν απλώς ακούσιες αλλαγές στη διατύπωση που χρησιμοποιείται. Ωστόσο, σε άλλες περιπτώσεις υποδεικνύουν μια ουσιαστικότερη διαφορά. Υπαινίσσονται μια συνεχιζόμενη ένταση όσον αφορά το πόσο διαφορετικά πρέπει να ερμηνεύεται η *υποχρέωση* βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ σε σχέση με τη *δυνατότητα* βάσει του δεύτερου εδαφίου.

55. Η *δυνατότητα* βάσει του δεύτερου εδαφίου, όπως και η διαδικασία προδικαστικής παραπομπής γενικά, αποσκοπεί αναμφίβολα στην παροχή συνδρομής στα εθνικά δικαστήρια κατά την επίλυση *επιμέρους* υποθέσεων που περιλαμβάνουν στοιχεία του δικαίου της Ένωσης. Ο επικεντρωμένος σε κάθε υπόθεση «μικρο-σκοπός» ασφαλώς εξυπηρετεί, μακροπρόθεσμα, τον περισσότερο συστημικό «μακρο-σκοπό» της διαδικασίας προδικαστικής παραπομπής. Σταδιακά διαμορφώνει ένα σύστημα νομολογιακών προηγούμενων (ή, κατά τη διατύπωση του Δικαστηρίου, πάγια νομολογία), η οποία συμβάλλει στη διασφάλιση της ομοιόμορφης εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης σε ολόκληρη την Ένωση.

56. Ωστόσο, μπορεί η *υποχρέωση* προδικαστικής παραπομπής να ερμηνευθεί απλώς ως επέκταση της *δυνατότητας* προδικαστικής παραπομπής, ως προσπάθεια προσδιορισμού περιπτώσεων στις οποίες ένα στοιχείο που στηρίζεται στη δυνατότητα παραπομπής καθίσταται αιφνιδίως διαρθρωτική υποχρέωση, οι δε επιμέρους εθνικοί δικαστές που μπορεί να έχουν «υποκειμενικές αμφιβολίες» βρίσκονται αιφνιδίως σε κατάσταση στην οποία «χρειάζονται αντικειμενικά» τη συνδρομή του Δικαστηρίου;

2. Οι εξαιρέσεις από την υποχρέωση

57. Η υπόθεση CILFIT αφορούσε μια διαφορά μεταξύ εταιριών εισαγωγής ερίου και του ιταλικού υπουργείου υγιεινής σχετικά με την καταβολή ενός τέλους υγειονομικού ελέγχου ερίων εισαχθέντων από χώρες μη μέλη της (πρώην) Κοινότητας. Οι εταιρίες εισαγωγής επικαλέστηκαν τη διάταξη ενός κανονισμού που απαγορεύει στα κράτη μέλη να επιβάλλουν φορολογικές επιβαρύνσεις ισοδύναμου προς δασμούς αποτελέσματος επί ορισμένων εισαγόμενων προϊόντων ζωικής προέλευσης. Το υπουργείο υγιεινής ισχυρίστηκε ότι τα έρια δεν περιλαμβάνονταν στη Συνθήκη και κατά συνέπεια δεν υπάγονταν στον κανονισμό αυτό.

58. Στο πλαίσιο αυτό, το Corte Suprema di Cassazione (Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο, Ιταλία) υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα σχετικά με την ερμηνεία του πρώην άρθρου 177, τρίτο εδάφιο, της Συνθήκης ΕΟΚ (νυν άρθρο 267 ΣΛΕΕ), με το οποίο ζητούσε κατ' ουσίαν να διευκρινιστεί αν η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής είναι αυτοτελής ή αν εξαρτάται από την προηγούμενη ύπαρξη μιας εύλογης ερμηνευτικής αμφιβολίας. Κατά το υπουργείο υγιεινής, η ερμηνεία του κανονισμού ήταν τόσο προφανής ώστε δεν ήταν νοητή ερμηνευτική αμφιβολία και συνεπώς δεν

³⁰ Για παράδειγμα, απόφαση της 24ης Μαΐου 1977, Hoffmann-Laroche (107/76, EU:C:1977:89, σκέψη 5), ή Συστάσεις του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς τα εθνικά δικαστήρια σχετικά με την υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων (EE 2019, C 380, σ. 1, παράγραφος 1).

³¹ Για παράδειγμα, απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 1982, CILFIT κ.λπ. (283/81, EU:C:1982:335, σκέψη 7), και γνωμοδότηση 1/09 (Συμφωνία περί δημιουργίας ενοποιημένου συστήματος επιλύσεως διαφορών σε θέματα διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας) της 8ης Μαρτίου 2011 (EU:C:2011:123, σκέψη 84).

³² Για παράδειγμα, αποφάσεις της 21ης Δεκεμβρίου 2011, Air Transport Association of America κ.λπ. (C-366/10, EU:C:2011:864, σκέψη 47), και της 28ης Μαρτίου 2017, Rosneft (C-72/15, EU:C:2017:236, σκέψη 80).

ήταν απαραίτητη η προδικαστική παραπομπή στο Δικαστήριο. Οι ενδιαφερόμενες εταιρίες εισαγωγής υποστήριξαν ότι, καθόσον ανέκυψε ζήτημα ερμηνείας ενός κανονισμού ενώπιον ενός ανώτατου δικαστηρίου, του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου, το δικαστήριο αυτό δεν δύναται να διαφύγει την υποχρέωση παραπομπής του ζητήματος στο Δικαστήριο.

59. Με την απόφασή του, το Δικαστήριο υπενθύμισε καταρχάς τον σκοπό της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής η οποία «καθιερώνεται προκειμένου να εξασφαλίζεται η ορθή εφαρμογή και η ομοιόμορφη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου στο σύνολο των κρατών μελών [...]. Με την τρίτη παράγραφο του άρθρου 177 σκοπείται ειδικότερα να αποφευχθεί η επικράτηση διαστάσεως στη νομολογία εντός της Κοινότητας επί ζητημάτων κοινοτικού δικαίου. Η έκταση της υποχρέωσης αυτής πρέπει συνεπώς να εκτιμάται εν όψει των σκοπών αυτών [...]»³³.

60. Συνεπώς, *ενόψει των σκοπών αυτών*, το Δικαστήριο έκρινε ότι η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής δεν είναι απόλυτη. Καθιέρωσε τρεις εξαιρέσεις από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής των δικαστηρίων τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας.

61. Πρώτον, τα δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας δεν οφείλουν να παραπέμψουν ένα ζήτημα ερμηνείας, «αν το ζήτημα αυτό *δεν είναι ουσιώδες*, δηλαδή στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η λύση του ζητήματος αυτού, οποιαδήποτε και αν είναι, δεν ασκεί καμία επιρροή στην έκβαση της δίκης»³⁴.

62. Συμφωνώ ότι επιδέχεται συζήτηση το ζήτημα αν τούτο συνιστά στην πραγματικότητα εξαίρεση από μια υποχρέωση ή μάλλον επιβεβαίωση του γεγονότος ότι δεν υφίσταται υποχρέωση. Αν δεν υφίσταται (ουσιώδες) ζήτημα του δικαίου της Ένωσης, ποιο είναι το προδικαστικό ερώτημα που πρέπει ή μπορεί να υποβληθεί; Αν το υποβληθέν προδικαστικό ερώτημα δεν ασκεί επιρροή στην έκβαση της υπόθεσης της κύριας δίκης, όχι μόνο δεν υφίσταται στην περίπτωση αυτή υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής αλλά το εν λόγω προδικαστικό ερώτημα είναι απλώς απαράδεκτο³⁵.

63. Ωστόσο, φρονώ ότι ορθό είναι η πρώτη «εξαίρεση» να ερμηνευθεί εντός του χρονικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται. Αυτή ήταν η πρώτη φορά που το Δικαστήριο έκρινε ότι, παρά το γράμμα του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ, εφαρμόζεται επίσης η ίδια προϋπόθεση που περιλαμβάνεται στο δεύτερο εδάφιο του άρθρου αυτού. Ωστόσο, ίσως το πιο σημαντικό είναι ότι, δημιουργώντας μια σύνδεση μεταξύ των δύο αυτών εδαφίων του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, η πρώτη εξαίρεση συνδέθηκε διαρθρωτικά με τις επιμέρους υποθέσεις και τον μικρο-σκοπό της αίτησης προδικαστικής αποφάσεως: την παροχή συνδρομής στα εθνικά δικαστήρια (του πρώτου και τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας) κατά την επίλυση συγκεκριμένης διαφοράς που εκκρεμεί ενώπιόν τους στις περιπτώσεις που ανακύπτει ένα ζήτημα του δικαίου της Ένωσης.

³³ Απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 1982, CILFIT κ.λπ. (283/81, EU:C:1982:335, σκέψη 7).

³⁴ Όπ.π., σκέψη 10. Η υπογράμμιση δική μου.

³⁵ Για ένα πρόσφατο παράδειγμα, βλ. απόφαση της 26ης Μαρτίου 2020, Miasto Łowicz and Prokurator Generalny (C-558/18 και C-563/18, EU:C:2020:234).

64. Δεύτερον, δεν υφίσταται υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής όταν «το ανακύψαν ζήτημα είναι κατ' ουσία ταυτόσημο προς ένα ζήτημα που απετέλεσε ήδη το αντικείμενο προδικαστικής αποφάσεως σε ανάλογη περίπτωση»³⁶ και όταν «παγία νομολογία του Δικαστηρίου [έχει επιλύσει] το επίδικο νομικό ζήτημα, ανεξάρτητα από το είδος των διαδικασιών από τις οποίες προήλθε η νομολογία αυτή, ακόμη και αν τα επίδικα ζητήματα δεν ταυτίζονται απολύτως»³⁷.

65. Η δεύτερη αυτή εξαίρεση, η οποία αποδίδεται στην καθομιλουμένη ως «acte éclairé» (αποδίδεται με τον τρόπο αυτόν και σε άλλες γλώσσες), καλύπτει περιπτώσεις στις οποίες το Δικαστήριο έχει ήδη διαμορφώσει νομολογιακό προηγούμενο. Προέκυψε ως επέκταση του πεδίου εφαρμογής της απόφασης Da Costa, στην οποία το Δικαστήριο έκρινε ότι «η δεσμευτικότητα [...] της ερμηνείας στην οποία προέβη το Δικαστήριο [...] μπορεί να αποστερήσει αυτή την υποχρέωση [προδικαστικής παραπομπής] από τον λόγο υπάρξεώς της και να την καταστήσει κενή περιεχομένου»³⁸.

66. Τρίτον, το Δικαστήριο επισήμανε ότι δεν υφίσταται υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής όταν «η ορθή εφαρμογή του [ενωσιακού] δικαίου δύναται να παρίσταται τόσο προφανής, ώστε να μην αφήνει περιθώριο για καμία εύλογη αμφιβολία ως προς τον τρόπο επιλύσεως του τεθέντος ζητήματος»³⁹. Κατ' ουσίαν, με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκε (όπως θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς) η γνωστότερη εξαίρεση –η εξαίρεση της «έλλειψης εύλογης αμφιβολίας» ή, όπως αποδίδεται σε άλλες γλώσσες, η εξαίρεση της «acte clair».

67. Στη συνέχεια, το Δικαστήριο παρέθεσε ορισμένες προϋποθέσεις για την πλήρωση των οποίων πρέπει να είναι βέβαιο το εθνικό δικαστήριο προκειμένου να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει περιθώριο εύλογης αμφιβολίας ως προς τον τρόπο ερμηνείας της επίμαχης διάταξης του δικαίου της Ένωσης. Είναι δυνατό να αμφισβητηθεί το αν η προϋπόθεση ότι το εθνικό δικαστήριο πρέπει να «έχει σχηματίσει την πεποίθηση ότι εξ ίσου προφανής θα ενεφανίζετο η λύση αυτή στα δικαστήρια των άλλων κρατών μελών και στο Δικαστήριο»⁴⁰ αποτελεί μία από τις συγκεκριμένες αυτές προϋποθέσεις ή αν αποτελεί στην πραγματικότητα ένα είδος γενικού κριτηρίου που παρέχει περαιτέρω καθοδήγηση σχετικά με το είδος της κατάστασης στην οποία δεν υπάρχει περιθώριο εύλογης αμφιβολίας.

68. Ωστόσο, αν υποθεθεί ότι τούτο αποτελεί ένα «γενικό» κριτήριο, το Δικαστήριο παρέθεσε στη συνέχεια πρόσθετα χαρακτηριστικά του κοινοτικού δικαίου τα οποία το εθνικό δικαστήριο πρέπει να λαμβάνει υπόψη προτού καταλήξει σε ένα τέτοιο συμπέρασμα. Σε αυτά περιλαμβάνονται τα εξής: i) «η ερμηνεία μιας διατάξεως κοινοτικού δικαίου συνεπάγεται [...] σύγκριση των γλωσσικών αποδόσεων»⁴¹. ii) «οι νομικές έννοιες δεν έχουν κατ' ανάγκη το ίδιο περιεχόμενο στο κοινοτικό δίκαιο και στα διάφορα εθνικά δίκαια»⁴². iii) «κάθε διάταξη κοινοτικού δικαίου πρέπει να ανατοποθετείται στο πλαίσιο της και να ερμηνεύεται υπό το φως του συνόλου των διατάξεων του δικαίου αυτού, των σκοπών του, καθώς και του σταδίου της εξελίξεώς του κατά το χρονικό σημείο κατά το οποίο πρέπει να εφαρμοσθεί η οικεία διάταξη»⁴³.

³⁶ Απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 1982, CILFIT κ.λπ. (283/81, EU:C:1982:335, σκέψη 13).

³⁷ Όπ.π., σκέψη 14.

³⁸ Απόφαση της 27ης Μαρτίου 1963, Da Costa κ.λπ. (28/62 έως 30/62, EU:C:1963:6, σ. 38)

³⁹ Απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 1982, CILFIT κ.λπ. (283/81, EU:C:1982:335, σκέψη 16).

⁴⁰ Όπ.π., σκέψη 16.

⁴¹ Όπ.π., σκέψη 18.

⁴² Όπ.π., σκέψη 19.

⁴³ Όπ.π., σκέψη 20.

3. Η μεταγενέστερη πρακτική εφαρμογής (από το Δικαστήριο)

69. Με την πάροδο των ετών, δεν έλειψαν τα ερευνητικά έργα⁴⁴ ή ακόμα και οι δικαστικές⁴⁵ συμβολές οι οποίες εξέταζαν το αν οι εξαιρέσεις που προβλέπει η απόφαση CILFIT και ειδικότερα οι παρατηρήσεις σχετικά με την εξαίρεση της *acte clair* πρέπει πράγματι να ερμηνευθούν ως προϋποθέσεις, οι οποίες συνεπώς διαμορφώνουν έναν κατάλογο ελέγχου που πρέπει να εξετάζουν τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας ή αν πρέπει να ερμηνευθούν ως «γενικό σύστημα παροχής κατευθυντήριων γραμμών» ή ως «εργαλειοθήκη»⁴⁶ που δεν πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά γράμμα.

70. Σημασία έχει συναφώς η μεταγενέστερη νομολογία του ίδιου του Δικαστηρίου επί του ζητήματος αυτού. Δύο ζητήματα τα οποία προκύπτουν από την εν λόγω νομολογία είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτα. Πρώτον, το Δικαστήριο ουδέποτε επανεξέτασε ρητώς την απόφαση CILFIT ούτε απέκλινε από αυτήν, μολοντί επανειλημμένα κλήθηκε από αρκετούς γενικούς εισαγγελείς να το πράξει. Δεύτερον, όσον αφορά υποθέσεις που περιελάμβαναν την εφαρμογή στην πράξη των κριτηρίων της απόφασης CILFIT, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η πρακτική εφαρμογής από το Δικαστήριο παρουσιάζει διαφοροποιήσεις, ιδίως κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας.

71. Πρώτον, στην υπόθεση *Intermodal Transports*⁴⁷, το αιτούν δικαστήριο ζήτησε να διευκρινιστεί αν όφειλε να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα σχετικά με την ερμηνεία της συνδυασμένης ονοματολογίας (στο εξής: ΣΟ) σε περίπτωση στην οποία ο διάδικος σε μια διαφορά που αφορά την κατάταξη ορισμένου εμπορεύματος στη ΣΟ επικαλείται την απόφαση τελωνειακής αρχής, όπως αυτή εκφράζεται σε δεσμευτική δασμολογική πληροφορία (στο εξής: ΔΔΠ), εκδοθείσα για τρίτον σχετικά με παρόμοιο εμπόρευμα, και το αιτούν δικαστήριο κρίνει ότι η εν λόγω ΔΔΠ δεν συνάδει προς τη ΣΟ. Εν ολίγοις, μπορεί ένα δικαστήριο να εκφράσει εύλογη αμφιβολία στην περίπτωση που έχει διαφορετική νομική άποψη από εκείνη μιας διοικητικής αρχής ενός άλλου κράτους μέλους;

72. Το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η τρίτη εξαίρεση που προβλέπεται στην απόφαση CILFIT (*acte clair*) μπορεί να εξακολουθεί να συντρέχει παρά την ύπαρξη διαφορετικής ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης από διοικητική αρχή άλλου κράτους μέλους. Κατά το Δικαστήριο, το γεγονός ότι οι τελωνειακές αρχές άλλου κράτους μέλους εξέδωσαν απόφαση από την οποία προέκυπτε διαφορετική ερμηνεία της ΣΟ από αυτήν που έκρινε ορθή το αιτούν δικαστήριο για παρόμοιο προϊόν στο πλαίσιο της ενώπιόν του διαφοράς «πρέπει, βεβαίως, να καθιστά το δικαστήριο αυτό ιδιαιτέρως προσεκτικό κατά την εκτίμηση της ενδεχόμενης απουσίας εύλογης αμφιβολίας ως προς την ορθή εφαρμογή της ΣΟ»⁴⁸. Ωστόσο, η ύπαρξη μιας τέτοιας ΔΔΠ δεν

⁴⁴ Μεταξύ των πολλών, βλ. κυρίως Rasmussen, H., «The European Court's Acte Clair Strategy in C.I.L.F.I.T. Or: Acte Clair, of Course! But What does it Mean?», 9 *EL Rev.* (1984), σ. 242· Bebr, G., «The Preliminary Proceedings or Article 177 EEC – Problems and Suggestions for Improvement, σε Schermers, H.G. κ.λπ. (επιμ.), *Article 177 EEC: Experience and Problems*, North-Holland, Άμστερνταμ, 1987, σ. 355· Vaughan, D., «The Advocate's View», σε Andenas, M., *Article 177 References to the European Court – Policy and Practice*, Butterworths, Λονδίνο 1994, σ. 61· Broberg, M., «Acte clair revisited: Adapting the acte clair criteria to the demands of times», *CMLR* 45, 2008, σ. 1383· Broberg, M., και Fenger, N., *Preliminary References to the European Court of Justice*, 2η εκδ., Oxford University Press, Οξφόρδη, 2014, σ. 240 έως 246.

⁴⁵ Βλ., για παράδειγμα, τις απόψεις εθνικών δικαστών στους Schermers, H.G. κ.λπ. (επιμ.), *Article 177 EEC: Experience and Problems*, North-Holland, Άμστερνταμ, 1987, σ. 53 έως 134· Γενική έκθεση στο 18ο Συνέδριο της Ένωσης των Συμβουλίων Επικρατείας και των Ανώτατων Διοικητικών Δικαστηρίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο Ελσίνκι, 20 και 21 Μαΐου 2002, με θέμα «Η προδικαστική παραπομπή στο Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων», σ. 28 και 29· βλ. επίσης Wattel, P. J., «Köbler, CILFIT and Welthgrove: We can't go on meeting like this», *CMLR* 41, 2004, σ. 177.

⁴⁶ Δανειζομαι την έκφραση που χρησιμοποίησε προσφάτως ο γενικός εισαγγελέας N. Wahl στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις X και van Dijk (C-72/14 και C-197/14, EU:C:2015:319, σημείο 67).

⁴⁷ Απόφαση της 15ης Σεπτεμβρίου 2005, *Intermodal Transports* (C-495/03, EU:C:2005:552).

⁴⁸ Όπ.π., σκέψη 34.

μπορούσε, καθεαυτή, να εμποδίσει το αιτούν δικαστήριο να αποφανθεί ότι η ορθή εφαρμογή μιας δασμολογικής κλάσης της ΣΟ ήταν τόσο προφανής ώστε να μην υφίσταται καμία εύλογη αμφιβολία⁴⁹.

73. Δεύτερον, στην υπόθεση X και van Dijk⁵⁰, το αιτούν δικαστήριο [Hoge Raad der Nederlanden (Ανώτατο Δικαστήριο των Κάτω Χωρών)] ζήτησε να διευκρινιστεί αν, παρά το γεγονός ότι ένα κατώτερο δικαστήριο των Κάτω Χωρών είχε υποβάλει αίτηση προδικαστικής αποφάσεως επί του ίδιου ζητήματος, το Hoge Raad (Ανώτατο Δικαστήριο) εξακολουθούσε να είναι σε θέση να αποφανθεί νομίμως επί της διαφοράς χωρίς να υποβάλει στο Δικαστήριο αίτηση προδικαστικής αποφάσεως και χωρίς να αναμείνει την απάντηση του τελευταίου επί των προδικαστικών ερωτημάτων που υπέβαλε το προαναφερθέν κατώτερο δικαστήριο.

74. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η ύπαρξη ερμηνευτικής αμφιβολίας εκ μέρους ενός κατώτερου δικαστηρίου ενός κράτους μέλους δεν εμποδίζει το ανώτατο δικαστήριο του ίδιου κράτους να διαπιστώνει ότι υφίσταται *acte clair*. Πρώτον, τόνισε ότι «απόκειται αποκλειστικώς στα εθνικά δικαστήρια, οι αποφάσεις των οποίων δεν μπορούν να προσβληθούν με ένδικα μέσα του εθνικού δικαίου, να αξιολογούν, με ίδια ευθύνη και αμερόληπτα, κατά πόσον υφίσταται *acte clair*»⁵¹. Περαιτέρω, έκρινε ότι, «στο μέτρο που το γεγονός ότι κατώτερο δικαστήριο υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο επί του ίδιου ζητήματος με εκείνο που ανέκυψε στη διαφορά της οποίας έχει επιληφθεί το αποφαινόμενο σε τελευταίο βαθμό εθνικό δικαστήριο δεν συνεπάγεται, *αυτό καθ'αυτό*, ότι δεν είναι πλέον δυνατόν να πληρούνται οι προϋποθέσεις της αποφάσεως [CILFIT], ώστε να δύναται το τελευταίο ως άνω δικαστήριο να αποφασίσει να αποστεί από την υποβολή αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως στο Δικαστήριο και να επιλύσει το ενώπιον του ανακύψαν ζήτημα με ίδια ευθύνη, πρέπει να γίνει δεκτό ότι το γεγονός αυτό δεν υποχρεώνει, επίσης, το ανώτατο εθνικό δικαστήριο να αναμείνει την απάντηση που θα δώσει το Δικαστήριο επί του προδικαστικού ερωτήματος που υπέβαλε το κατώτερο δικαστήριο»⁵².

75. Τρίτον, στην υπόθεση Ferreira Da Silva e Brito⁵³, οι ενάγοντες αμφισβήτησαν, με την άσκηση αγωγής αποζημιώσεως κατά του Estado português λόγω αστικής ευθύνης, την ερμηνεία που υιοθέτησε το Supremo Tribunal de Justiça (Ανώτατο Δικαστήριο, Πορτογαλία) σχετικά με την έννοια της «μεταβίβασης εγκατάστασης» κατά την οδηγία 2001/23/EK⁵⁴. Σύμφωνα με τους ενάγοντες, το Supremo Tribunal de Justiça (Ανώτατο Δικαστήριο) όφειλε να έχει εκπληρώσει την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής που υπείχε και να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα επί του ζητήματος αυτού στο Δικαστήριο. Το αιτούν κατώτερο δικαστήριο ζήτησε από το Δικαστήριο να διευκρινίσει αν το άρθρο 267 ΣΛΕΕ έπρεπε να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι το Supremo Tribunal de Justiça (Ανώτατο Δικαστήριο), λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι τα κατώτερα εθνικά δικαστήρια τα οποία επιλήφθηκαν της υπόθεσης εξέδωσαν αντιφατικές αποφάσεις, όφειλε να υποβάλει στο Δικαστήριο προδικαστικό ερώτημα σχετικά με την ορθή ερμηνεία της έννοιας της «μεταβίβασης εγκατάστασης» κατά την οδηγία 2001/23.

⁴⁹ Όπ.π., σκέψη 35.

⁵⁰ Απόφαση της 9ης Σεπτεμβρίου 2015 (C-72/14 και C-197/14, EU:C:2015:564).

⁵¹ Όπ.π., σκέψη 59.

⁵² Όπ.π., σκέψη 61. Η υπογράμμιση δική μου.

⁵³ Απόφαση της 9ης Σεπτεμβρίου 2015, Ferreira da Silva e Brito κ.λπ. (C-160/14, EU:C:2015:565).

⁵⁴ Οδηγία του Συμβουλίου, της 12ης Μαρτίου 2001, περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών, σχετικά με τη διατήρηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων σε περίπτωση μεταβιβάσεων επιχειρήσεων, εγκαταστάσεων ή τμημάτων εγκαταστάσεων ή επιχειρήσεων (ΕΕ 2001, L 82, σ. 16).

76. Το Δικαστήριο έκρινε ότι «αυτή καθεαυτή η ύπαρξη αντιφατικών αποφάσεων άλλων εθνικών δικαστηρίων δεν συνιστά στοιχείο αποφασιστικής σημασίας ικανό να επιβάλει την υποχρέωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος κατά το άρθρο 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ. Πράγματι, το δικαστήριο που αποφαινεται σε τελευταίο βαθμό μπορεί να κρίνει ότι, παρά την ύπαρξη συγκεκριμένης ερμηνείας από τα κατώτερα δικαστήρια όσον αφορά διάταξη του δικαίου της Ένωσης, ο τρόπος κατά τον οποίο ερμηνεύει την εν λόγω διάταξη, έστω και αν διαφέρει από την ερμηνεία των κατώτερων δικαστηρίων, είναι αναμφίβολα ορθός»⁵⁵. Ωστόσο, σε αντίθεση με την υπόθεση X και van Dijk, το Δικαστήριο έκρινε ότι, λόγω της ύπαρξης αντιφατικών νομολογιακών τάσεων σε εθνικό επίπεδο σε συνδυασμό με τα επαναλαμβανόμενα ερμηνευτικά ζητήματα που δημιουργεί η έννοια αυτή στα διάφορα κράτη μέλη, εθνικό δικαστήριο οι αποφάσεις του οποίου δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου οφείλει να υποβάλει στο Δικαστήριο προδικαστικό ερώτημα και τούτο προκειμένου να αποτραπεί ο κίνδυνος εσφαλμένης ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης⁵⁶.

77. Τέταρτον, στην υπόθεση Association France Nature Environnement⁵⁷ το Δικαστήριο, παρόλο που δεν εξέτασε ρητώς το ζήτημα της εύλογης αμφιβολίας, απέκλεισε την εφαρμογή των εξαιρέσεων που προβλέπει η απόφαση CILFIT (εν προκειμένω τόσο της acte clair όσο και της acte éclairé). Στο συγκεκριμένο πλαίσιο στο οποίο ένα ανώτατο δικαστήριο προτίθεται να κάνει χρήση της εξαιρετικής εξουσίας η οποία του παρέχει τη δυνατότητα να διατηρήσει ορισμένα αποτελέσματα μιας εθνικής πράξης που δεν συνάδουν με το δίκαιο της Ένωσης, το Δικαστήριο διατήρησε μια αυστηρή προσέγγιση στην υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής.

78. Το Δικαστήριο, καταρχάς, διατύπωσε εκ νέου τα κριτήρια για την ύπαρξη της «acte clair»⁵⁸ προκειμένου να επισημάνει ότι «σε σχέση με υπόθεση όπως αυτή της κύριας δίκης, δεδομένου ότι, αφενός, από την έκδοση της [πρώτης αποφάσεως]⁵⁹ και εντεύθεν το Δικαστήριο δεν έχει εκδώσει κάποια άλλη απόφαση σχετικά με τη δυνατότητα εθνικού δικαστηρίου να περιορίσει από απόψεως χρονικής ενέργειας ορισμένα από τα αποτελέσματα αποφάσεως με την οποία αναγνωρίζεται ο παράνομος χαρακτήρας διατάξεως του εθνικού δικαίου που έχει θεσπιστεί κατά παράβαση των προβλεπόμενων [από ορισμένη οδηγία] υποχρεώσεων [...] και, αφετέρου, ότι η εν λόγω δυνατότητα είναι εξαιρετική, [...] το εθνικό δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα υποχρεούται να υποβάλει στο Δικαστήριο αίτηση προδικαστικής αποφάσεως ακόμη και όταν έχει την παραμικρή αμφιβολία ως προς την ερμηνεία ή την ορθή εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης»⁶⁰. «Ειδικότερα, δεδομένου ότι η χρήση της ως άνω δυνατότητας είναι ικανή να θίξει την αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης, το εν λόγω εθνικό δικαστήριο μπορεί να απαλλαγεί από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής στο Δικαστήριο μόνο στο μέτρο κατά το οποίο έχει σχηματίσει την πεποίθηση ότι η χρήση της προαναφερθείσας εξαιρετικής δυνατότητας δεν εγείρει καμία εύλογη αμφιβολία. Επιπλέον, η απουσία τέτοιας αμφιβολίας πρέπει να αποδεικνύεται με εμπεριστατωμένο τρόπο.»⁶¹

79. Αν η ανωτέρω νομολογία εξετασθεί συνδυαστικά, αξίζει να επισημανθούν τουλάχιστον τρία στοιχεία.

⁵⁵ Απόφαση της 9ης Σεπτεμβρίου 2015, Ferreira da Silva e Brito κ.λπ. (C-160/14, EU:C:2015:565, σκέψεις 41 και 42). Η υπογράμμιση δική μου.

⁵⁶ Όπ.π., σκέψη 44.

⁵⁷ Απόφαση της 28ης Ιουλίου 2016 (C-379/15, EU:C:2016:603).

⁵⁸ Όπ.π., σκέψη 48.

⁵⁹ Απόφαση της 28ης Φεβρουαρίου 2012, Inter-Environnement Wallonie and Terre wallonne (C-41/11, EU:C:2012:103).

⁶⁰ Απόφαση της 28ης Ιουλίου 2016, Association France Nature Environnement (C-379/15, EU:C:2016:603, σκέψη 51). Η υπογράμμιση δική μου.

⁶¹ Όπ.π., σκέψη 52. Η υπογράμμιση δική μου.

80. Πρώτον, μολονότι όλες οι υποθέσεις παραπέμπουν στην απόφαση CILFIT και ορισμένες από αυτές επικαλούνται ακόμη και τις εξαιρέσεις που καθορίζονται στην εν λόγω απόφαση, καμία από αυτές δεν εφαρμόζει πράγματι τα κριτήρια της CILFIT. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αυτά αποτελούν πραγματικά περιστατικά στα οποία πρέπει να στηριχθούν τα εθνικά δικαστήρια. Ωστόσο, τούτο δεν είναι απολύτως ορθό καθόσον, στις ως άνω υποθέσεις, το ίδιο το Δικαστήριο εξέτασε στην πραγματικότητα αν, υπό τέτοιες περιστάσεις, το αιτούν δικαστήριο μπορούσε νομίμως να επικαλεστεί τις εξαιρέσεις που καθιερώνονται στην απόφαση CILFIT και, συνήθως, την εξαίρεση της *acte clair*. Εντούτοις, μολονότι προέβη σαφώς στην εξέταση αυτή, φαίνεται ότι το Δικαστήριο δεν εφάρμοσε τα κριτήρια που το ίδιο καθιέρωσε.

81. Δεύτερον, η προαναφερθείσα νομολογία καταδεικνύει σαφώς τη δυσχέρεια που προκύπτει κατά την πρακτική εφαρμογή λόγω της έλλειψης νοηματικής σαφήνειας όσον αφορά τον «υποκειμενικό-αντικειμενικό» χαρακτήρα της ύπαρξης «οποιασδήποτε εύλογης αμφιβολίας». Πρόκειται για αμιγώς υποκειμενική αμφιβολία, δηλαδή αμφιβολία που σχηματίζει το εθνικό δικαστήριο; Ή η αμφιβολία αυτή είναι υποκειμενική μόνο στο μέτρο που δεν ανατρέπεται από άλλα ισχυρά και αντικειμενικά έμμεσα αποδεικτικά στοιχεία; Ή όφειλε ο δικαστής στην πραγματικότητα να αντιληφθεί από υποκειμενική άποψη ότι υπήρχαν αντικειμενικές αμφιβολίες; Οι δύο πρώτες υποθέσεις, *Intermodal Transports and X and van Dijk*, κλίνουν προς την υποκειμενική πλευρά και συνεπώς προς τον σεβασμό της απόφασης του εθνικού δικαστηρίου (ο εθνικός δικαστής είναι εκείνος που τελικώς κατέχει άριστα το ζήτημα). Αντιθέτως, οι άλλες δύο υποθέσεις, *Ferreira Da Silva e Brito* και *Association France Nature Environnement*, κλίνουν έντονα προς την αντικειμενική πλευρά (λαμβανομένων υπόψη των αντικειμενικών περιστάσεων, ο δικαστής έπρεπε να κατέχει καλύτερα το ζήτημα).

82. Τρίτον, η εν λόγω διαφοροποίηση όσον αφορά τα κριτήρια ελέγχου συνεπάγεται βεβαίως σε κάποιον βαθμό διαφορετικά αποτελέσματα. Ασφαλώς, κάθε υπόθεση αφορά διαφορετικά πραγματικά περιστατικά. Ωστόσο, όσον αφορά τη συνολική προσέγγισή τους, δεν είναι προφανής εκ πρώτης όψης ο τρόπος συμβιβασμού, για παράδειγμα, των υποθέσεων *X* και *van Dijk* και *Ferreira Da Silva e Brito*. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι είναι πιθανόν να υφίστανται εύλογες αμφιβολίες (και συνεπώς να μην υφίσταται *acte clair*) αν υποστηρίζονται αντιφατικές αντικειμενικές απόψεις σχετικά με την ερμηνεία των ίδιων διατάξεων. Είναι αληθές ότι αν συνεκτιμηθούν τα επιχειρήματα που αφορούν την επίσημη αρχή ή τη διάκριση των εξουσιών μπορεί να γίνει η ακόλουθη διάκριση ως προς την υπόθεση *Intermodal Transports*: ακόμη και αν υφίστανται αποκλίνουσες νομικές απόψεις για την ίδια πράξη του δικαίου της Ένωσης στις διάφορες δικαιοδοσίες, οι απόψεις αυτές προέρχονται «απλώς» από διοικητικές αρχές και δεν αποτελούν δικαστικές κρίσεις.

83. Ωστόσο, σε αμφότερες τις υποθέσεις *X* και *van Dijk* και *Ferreira Da Silva e Brito*, υπήρχαν αποκλίνουσες δικαστικές κρίσεις των αντίστοιχων δικαστηρίων όσον αφορά τα ίδια στοιχεία του δικαίου της Ένωσης. Δεδομένου ότι αμφότερες οι υποθέσεις αφορούσαν διαφορετικές διαδικασίες στο πλαίσιο των συγκεκριμένων κρατών μελών, δύσκολα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι κάποια από αυτές αφορούσε ένα «μεμονωμένο σφάλμα» ενός κατώτερου δικαστηρίου, το οποίο επρόκειτο να διορθωθεί από ένα ανώτατο δικαστήριο. Υπήρχαν αντικειμενικά διαφορετικές ερμηνείες των ίδιων νομικών διατάξεων στο πλαίσιο διαφορετικών διαδικασιών εντός του ίδιου κράτους μέλους.

84. Επαναλαμβάνω ότι κάθε υπόθεση αφορά διαφορετικά πραγματικά περιστατικά. Συνεπώς, θα μπορούσαν ενδεχομένως να προσδιοριστούν συναφείς διαφορές ως προς τα πραγματικά περιστατικά μεταξύ των δύο υποθέσεων που δικαιολογούν το διαφορετικό αποτέλεσμα. Ίσως το πιο ενδιαφέρον θα ήταν να υποστηριχθεί ότι, ενώ η υπόθεση *X and van Dijk* αφορούσε μια

αναγνωρισμένη ερμηνευτική απόκλιση αποκλειστικά στο πλαίσιο του ίδιου εθνικού νομικού συστήματος, στην υπόθεση Ferreira Da Silva e Brito η απόκλιση αυτή δεν εντοπιζόταν αποκλειστικά στο πλαίσιο ενός κράτους μέλους αλλά προφανώς σε ολόκληρη την Ένωση. Πράγματι, όπως επισήμανε το Δικαστήριο στην τελευταία αυτή απόφαση, «η έννοια της μεταβιβάσεως εγκαταστάσεως έχει εγείρει πολλές αμφιβολίες σε μεγάλο αριθμό εθνικών δικαστηρίων, τα οποία, συνεπεία αυτού, υποχρεώθηκαν να υποβάλουν προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο. Οι αμφιβολίες αυτές καταδεικνύουν όχι μόνο την ύπαρξη ερμηνευτικών δυσχερειών αλλά και τον κίνδυνο να υπάρξουν αποκλίσεις στη νομολογία στο επίπεδο της Ένωσης»⁶².

85. Ήταν πράγματι η πρόθεση του Δικαστηρίου να αρχίσει απρόσμενα να εφαρμόζει την απόφαση CILFIT κατά γράμμα, δηλαδή να αξιώνει ότι ένα εθνικό δικαστήριο «πρέπει να έχει σχηματίσει την πεποίθηση ότι εξ ίσου προφανής θα ενεφανίζετο η λύση αυτή στα δικαστήρια των άλλων κρατών μελών και στο Δικαστήριο»⁶³, με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό των αντιφατικών αποφάσεων που αφορούν ζητήματα του δικαίου της Ένωσης στο πλαίσιο του ίδιου κράτους μέλους; Περιέργως, είναι δυνατό να υποστηριχθεί μια τέτοιου είδους ερμηνεία. Εντούτοις, αυτή υποκρύπτει μια πολύ σημαντική παραδοχή, δηλαδή ότι εναπόκειται στα αντίστοιχα ανώτατα εθνικά δικαστήρια «να επιβάλλουν τάξη στα του οίκου τους» και να ενοποιήσουν την εθνική νομολογία. Μόνο στην περίπτωση αυτή, εφόσον εντοπίζονται ερμηνευτικές αποκλίσεις μεταξύ των κρατών μελών, θα γεννάται η υποχρέωση παραπομπής⁶⁴.

86. Ωστόσο, γεγονός παραμένει ότι συνολικά δεν είναι εύκολο να συμβιβαστούν μεταξύ τους οι αποφάσεις της πρόσφατης νομολογίας του Δικαστηρίου που παρατίθεται στο παρόν τμήμα. Το γεγονός αυτό ώθησε αρκετούς ερευνητές να εκφράσουν τις απόψεις τους σχετικά με το αν το Δικαστήριο χαλάρωσε, μάλλον σιωπηρά, τα κριτήρια περί *acte clair* τα οποία καθιέρωσε η απόφαση CILFIT⁶⁵. Φαίνεται ότι ορισμένα εθνικά δικαστήρια ερμήνευσαν το ζήτημα αυτό κατά τον ίδιο τρόπο⁶⁶.

87. Εν ολίγοις, φρονώ ότι οι διαφοροποιήσεις στην παρατεθείσα νομολογία δικαιολογούν, *αυτοδικαίως*, την παρέμβαση του (τμήματος μείζονος συνθέσεως του) Δικαστηρίου προκειμένου να διευκρινιστεί ακριβώς ποια είναι, επί του παρόντος, η έκταση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ και ποιες οι πιθανές εξαιρέσεις από την υποχρέωση αυτή.

⁶² Απόφαση της 9ης Σεπτεμβρίου 2015, Ferreira da Silva e Brito κ.λπ. (C-160/14, EU:C:2015:565, σκέψη 43).

⁶³ Απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 1982, CILFIT κ.λπ. (283/81, EU:C:1982:335, σκέψη 16). Η υπογράμμιση δική μου.

⁶⁴ Ωστόσο, βλ., επί του ζητήματος αυτού, προτάσεις του γενικού εισαγγελέα N. Wahl στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις X και van Dijk (C-72/14 και C-197/14, EU:C:2015:319, σημείο 68).

⁶⁵ Βλ., για παράδειγμα, Kornezov, A., «The New Format of the *Acte Clair* Doctrine and its Consequences», *CMLR*, τεύχος 53, 2016, σ. 1317· Limante, A., «Recent Developments in the *Acte Clair* Case Law of the EU Court of Justice: Towards a more Flexible Approach», *JCMS*, τεύχος 54, 2016, σ. 1384· Gervasoni, S., «CJUE et cours suprêmes: repenser les termes du dialogue des juges?», *AJDA*, 2019, σ. 150.

⁶⁶ Βλ., για παράδειγμα, απόφαση του Ústavní soud (Συνταγματικό Δικαστήριο, Τσεχική Δημοκρατία) της 11ης Σεπτεμβρίου 2018, υπόθεση II.ÚS 3432/17 (ECLI:CZ:US:2018:2.US.3432.17.1). Στην υπόθεση αυτή, το Ústavní soud (Συνταγματικό Δικαστήριο), στηριζόμενο επαναλαμβανόμενα στην απόφαση Ferreira Da Silva e Brito δεν επέβαλε κυρώσεις, σε αντίθεση με την προηγούμενη νομολογία του, για τη διαπιστωμένη παράλειψη του Nejvyšší soud (Ανώτατου Δικαστηρίου της Τσεχικής Δημοκρατίας) να υποβάλει αίτηση προδικαστικής αποφάσεως σε περίπτωση στην οποία υπήρχαν αντιφατικές αποφάσεις επί του ίδιου ζητήματος του δικαίου της Ένωσης οι οποίες είχαν εκδοθεί εντός της Τσεχικής Δημοκρατίας. Από κριτική άποψη, βλ., για παράδειγμα, Malenovský J., «Protichůdné zájmy v řízení o předběžné otázce a jejich důsledky», *Právní rozhledy*, C.H. Beck, 6/2019, σ. 191.

Γ. Τα προβλήματα που ανακύπτουν από την απόφαση CILFIT

88. Στο τμήμα αυτό, θα προσπαθήσω να επισημάνω τα προβλήματα (τμήμα Γ) τα οποία πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να χρησιμεύσουν ως οδηγός για την επανεξέταση της CILFIT, όπως προτείνεται στο επόμενο τμήμα (τμήμα Δ). Κατατάσσω τα προβλήματα σε τέσσερις κατηγορίες: αυτά που είναι *εννοιολογικά* και ενυπήρχαν στην CILFIT ήδη από την αρχή (υπό 1)· αυτά που αφορούν την *εφαρμοσιμότητα* των κριτηρίων της CILFIT (υπό 2)· αυτά που αφορούν τη *συστημική* ασυνέπεια των κριτηρίων της CILFIT με άλλου είδους διαδικασίες και ένδικα βοηθήματα του δικαίου της Ένωσης (υπό 3)· και τέλος τα προβλήματα που ανέκυψαν αργότερα λόγω της μεταγενέστερης εξέλιξης του δικαίου της Ένωσης και του δικαστικού συστήματος της Ένωσης (υπό 4).

1. Εννοιολογικά προβλήματα

89. Υπάρχουν ορισμένες ατέλειες στον αρχικό σχεδιασμό της CILFIT. Για τον λόγο αυτό, τα κριτήρια της CILFIT ήταν εννοιολογικώς προβληματικά ήδη από τη σύλληψή τους.

90. Πρώτον και κυριότερον, υπάρχει αυτό που ονομάζω «αναντιστοιχία των αποφάσεων Hoffmann-Laroche και CILFIT». Με απλά λόγια, η συλλογιστική που διέπει τις εξαιρέσεις που καθιερώνει η CILFIT δεν συνάδει με τη φύση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής που προβλέπεται στην απόφαση Hoffmann-Laroche.

91. Μετά την έκδοση της απόφασης Hoffmann-Laroche το 1977, το Δικαστήριο εξακολουθούσε να εμμένει στην κρίση του ότι σκοπός της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής είναι να αποτραπεί η διαμόρφωση μιας νομολογίας σε ένα κράτος μέλος που παρεκκλίνει από τη νομολογία των άλλων κρατών μελών και του Δικαστηρίου⁶⁷. Η συλλογιστική που διέπει την εν λόγω υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής είναι σαφώς *διαρθρωτική* και επικεντρώνεται στην ενιαία *ερμηνεία* σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ο λόγος επιβολής της και η φύση της φαίνονται *αντικειμενικοί* καθόσον εστιάζουν γενικώς στη νομολογία και όχι απλώς στην επιμέρους περίπτωση ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου: δεν πρέπει να υφίσταται απόκλιση στην εθνική *νομολογία* («la jurisprudence»· «die Rechtsprechung»· «guirisprudenza» ή «rechtspraak» όπως διατυπώθηκε σε επίσημες γλώσσες εκείνης της περιόδου)⁶⁸.

92. Ωστόσο, μετά την παρέλευση πέντε περίπου ετών, όταν παρατέθηκαν στην CILFIT οι εξαιρέσεις από την υποχρέωση αυτή, η συλλογιστική που χρησίμευσε ως οδηγός για τις εν λόγω εξαιρέσεις επικεντρώθηκε ιδίως στην *επιμέρους* περίπτωση και τις *υποκειμενικές* αμφιβολίες του δικαστηρίου στη *συγκεκριμένη* αυτή περίπτωση. Η μοναδική πραγματική εξαίρεση, λαμβανομένων υπόψη των διαρθρωτικών ή συστημικών παραμέτρων, η οποία ζητεί από τον εθνικό δικαστή να εξετάσει το πλαίσιο πέραν της επιμέρους περίπτωσης είναι η εξαίρεση που αφορά την περίπτωση της *acte éclairé*, δηλαδή την ύπαρξη νομολογιακού προηγούμενου. Αντιθέτως, η πρώτη εξαίρεση (επιβεβαίωση της λυσιτέλειας του προδικαστικού ερωτήματος) αφορά αποκλειστικά την κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Το σημαντικότερο είναι ότι η εξαίρεση της *acte clair* θεωρείται ένας ιδιόμορφος συνδυασμός των στοιχείων που αφορούν την επιμέρους περίπτωση, ορισμένα εκ των οποίων είναι αντικειμενικά και γενικού χαρακτήρα ενώ τα περισσότερα είναι υποκειμενικά.

⁶⁷ Βλ. σημείο 51 των παρουσών προτάσεων.

⁶⁸ Απόφαση της 24ης Μαΐου 1977, Hoffmann-Laroche (107/76, EU:C:1977:89, σκέψη 5).

93. Κατά τη γνώμη μου, στο σημείο αυτό εντοπίζεται το πραγματικό πρόβλημα. Κανονικά θα ανέμενε κανείς ότι οι εξαιρέσεις από μια υποχρέωση αντανακλούν τη συνολική συλλογιστική και τον σκοπό της υποχρέωσης αυτής. Κατά κάποιον τρόπο, πρέπει να αποτελούν την άλλη πλευρά του ίδιου νομίσματος. Ωστόσο, οι εξαιρέσεις δεν συνδέονται στην πραγματικότητα με την υποχρέωση που πρέπει να κατοχυρώνουν. Πράγματι, παρόλο που η απόφαση CILFIT διακήρυξε ότι είχε την πρόθεση να ακολουθήσει τους στόχους της απόφασης Hoffmann-Laroché⁶⁹, εντούτοις ερμήνευσε τις εξαιρέσεις βάσει μιας πολύ διαφορετικής συλλογιστικής.

94. Δεύτερον, συμπληρωματικά, το ιστορικό διατύπωσης της τρίτης εξαίρεσης (*acte clair*) φαίνεται να επιβεβαιώνει τις αμφιβολίες που αφορούν τη συστημική καταλληλότητα της εν λόγω διακριτής νομικής μεταφοράς. Στην απόφαση CILFIT, το Δικαστήριο εκτίμησε κατ' ουσίαν το επιχείρημα του καθού και προφανώς και το επιχείρημα του αιτούντος δικαστηρίου και συνήγαγε τη δική του κρίση: η ερμηνεία του κανονισμού ήταν «τόσο προφανής, ώστε δεν [ήταν] νοητή ερμηνευτική αμφιβολία και συνεπώς δεν απαιτ[ούνταν] προδικαστική παραπομπή στο Δικαστήριο»⁷⁰. Με την απόφασή του, το Δικαστήριο υποστήριξε σε μεγάλο βαθμό την προσέγγιση αυτή, μολονότι την τροποποίησε ελαφρώς προσθέτοντας τον όρο «εύλογη» προκειμένου να χαρακτηρίσει το είδος της ερμηνευτικής αμφιβολίας.

95. Το γεγονός ότι η εξαίρεση αυτή ανέκυψε στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης διαφοράς δεν είναι αυτό καθαυτό προβληματικό. Περισσότερο αμφιλεγόμενο στοιχείο αποτελεί η δυνατότητα εφαρμογής μιας καθαρά γαλλικής θεωρίας, η οποία διαμορφώθηκε σε ένα πολύ διαφορετικό πλαίσιο για έναν διαφορετικό σκοπό, σε μια *sui generis* διαδικασία του δικαίου της Ένωσης⁷¹. Αυτό που κατέστη γνωστό ως «θεωρία της *acte clair*» εφαρμοζόταν στο γαλλικό δίκαιο σε διαφορετικές περιστάσεις, ιδίως σε περιπτώσεις που περιελάμβαναν την ερμηνεία συνθηκών. Μολονότι κατ' αρχήν αρμόδιος για την ερμηνεία των συνθηκών ήταν αποκλειστικά ο Υπουργός Εξωτερικών (τα δε εθνικά δικαστήρια ήταν επιφορτισμένα απλώς με την εφαρμογή της ερμηνείας αυτής σε κάθε επιμέρους περίπτωση), τα γαλλικά δικαστήρια στηρίχθηκαν στη θεωρία αυτή για να ενισχύσουν τις ερμηνευτικές αρμοδιότητες των δικαστηρίων εις βάρος των αντίστοιχων αρμοδιοτήτων της εκτελεστικής εξουσίας⁷². Από το 1964 το Conseil d'État (Συμβούλιο της Επικρατείας, Γαλλία) άρχισε να εφαρμόζει τη θεωρία, στο πλαίσιο της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής, προκειμένου να σμιλεύσει την υποχρέωση αυτή προς όφελός του⁷³. Αποσκοπώντας προφανώς στο να θέσει υπό έλεγχο τη χρήση της πρακτικής της *acte clair* στο πλαίσιο των κρατών, το Δικαστήριο οικειοποιήθηκε και μετέφερε στην έννομη τάξη της Ένωσης έναν μηχανισμό που ιστορικά επιτελούσε πολύ διαφορετική λειτουργία.

96. Τρίτον, ακόμη και αν γίνει δεκτό ότι τέτοιου είδους διαλειτουργικές «μεταμοσχεύσεις» νομικών μηχανισμών είναι δυνατές χωρίς να δημιουργούνται κίνδυνοι για την υγεία του (λαβόντος) ασθενή, γεγονός παραμένει ότι ο μηχανισμός που μεταφέρθηκε στην (πρώην

⁶⁹ Βλ. σημεία 59 και 60 των παρούσων προτάσεων.

⁷⁰ Βλ. απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 1982, CILFIT κ.λπ. (283/81, EU:C:1982:335, σκέψη 3).

⁷¹ Βλ., συναφώς, προτάσεις του γενικού εισαγγελέα F. Capotorti στην υπόθεση CILFIT κ.λπ. (283/81, EU:C:1982:267), ο οποίος, αφού εξήγησε κριτικά την προέλευση της γαλλικής «θεωρίας περί *acte clair*», αρνήθηκε επίσης να αξιοποιήσει το ιταλικό συνταγματικό δίκαιο (τον έλεγχο της «πρόδηλης έλλειψης λυσιτέλειας») προκειμένου να προσδιορίσει την έκταση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής δυνάμει του δικαίου της Ένωσης.

⁷² Για την πρακτική των γαλλικών δικαστηρίων σχετικά με την «*acte clair*» γενικώς, βλ., για παράδειγμα, Lagrange, M., «Cour de justice européenne et tribunaux nationaux – La théorie de “l'acte clair”: pomme de discorde ou trait d'union?» *Gazette du Palais*, 19 Μαρτίου 1971, αριθ. 76 έως 78, σ. 1· στο συγκεκριμένο πλαίσιο του δικαίου της Ένωσης, βλ., για παράδειγμα, Lesguillons, H., «Les juges français et l'article 177», *Cahiers de droit européen* 4, 1968, σ. 253.

⁷³ Conseil d'État (Συμβούλιο της Επικρατείας, Γαλλία), απόφαση της 19ης Ιουνίου 1964, *Société des pétroles Shell-Berre*, αριθ.°47007, η οποία είναι γνωστή ως η πρώτη απόφαση στην οποία το Conseil d'État (Συμβούλιο της Επικρατείας) εφάρμοσε τη «θεωρία περί *acte clair*» στο δίκαιο της Ένωσης.

κοινοτική) έννομη τάξη επιτελούσε απλώς διαφορετική λειτουργία. Οι προβλεπόμενες στην απόφαση CILFIT εξαιρέσεις, ιδίως η εξαίρεση περί ύπαρξης *acte clair*, παρέμεναν επικεντρωμένες στην έλλειψη οποιασδήποτε εύλογης αμφιβολίας σχετικά με το *αποτέλεσμα μιας επιμέρους υπόθεσης*. Ο σκοπός εξακολουθούσε να είναι η ορθή ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης σε μια συγκεκριμένη περίπτωση.

97. Ωστόσο, το να ελέγχεται η ορθή εφαρμογή του δικαίου σε κάθε επιμέρους περίπτωση αποτελεί ιδιαίτερα υψηλή απαίτηση. Ο απώτατος αυτός στόχος είναι δύσκολο να επιτευχθεί ακόμη και σε εθνικά συστήματα *ιεραρχικής* φύσης, τα οποία στηρίζονται στη διευρυμένη μεμονωμένη παρακολούθηση της ορθότητας των επιμέρους αποφάσεων και στο πλαίσιο των οποίων τα ανώτερα δικαστήρια εξετάζουν χιλιάδες ή μάλλον δεκάδες χιλιάδες αποφάσεις ετησίως. Ωστόσο, η εν λόγω εξιδανικευμένη και συστημική συλλογιστική είναι άγνωστη σε περισσότερο *συντονισμένα* συστήματα δικαστικής διακυβέρνησης τα οποία στηρίζονται ευρέως στην ισχύ των νομολογιακών προηγούμενων και στα οποία ακόμη και ένα μεμονωμένο νομολογιακό προηγούμενο μπορεί να έχει αξία⁷⁴. Κατά τη γνώμη μου, είναι αμφιλεγόμενο το κατά πόσον το σημερινό δικαστικό σύστημα της Ένωσης προσιδιάζει στο τελευταίο, συντονισμένο πρότυπο. Ωστόσο, απέχει ασφαλώς μακράν από το πρώτο, *ιεραρχικό* πρότυπο.

98. Τέλος, οι εξαιρέσεις από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής που προβλέπονται στην απόφαση CILFIT τείνουν να καθιστούν δυσδιάκριτη την οριοθέτηση μεταξύ της ερμηνείας και της εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, υπονομεύοντας την ορθή κατανομή καθηκόντων βάσει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ. Αν αυτό που πρέπει να αποδειχθεί είναι ότι δεν υφίσταται εύλογη αμφιβολία σχετικά με την ορθή εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης σε μια συγκεκριμένη περίπτωση προκειμένου να εφαρμοστεί εξαίρεση από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής, πού έγκειται, τουλάχιστον κατά προσέγγιση, η διάκριση μεταξύ των καθηκόντων του Δικαστηρίου και των καθηκόντων των εθνικών δικαστηρίων;

2. Εφαρμοσιμότητα

99. Δεν χρειάζεται να αναζωπυρωθεί η συζήτηση σχετικά με το αν τα κριτήρια που προβλέπει η απόφαση CILFIT και ιδίως τα κριτήρια που αφορούν την έλλειψη εύλογης αμφιβολίας ως προς την ορθή ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης σε μια συγκεκριμένη περίπτωση (εξαίρεση της *acte clair*) αποτελούν έναν κατάλογο ελέγχου ή απλώς μια εργαλειοθήκη. Γεγονός παραμένει ότι σε κάθε περίπτωση προκύπτουν δυσχέρειες στην εφαρμογή τους. Αν αποτελούν έναν κατάλογο ελέγχου, είναι αδύνατο ο κατάλογος αυτός να συμπληρωθεί. Αν αποτελούν εργαλειοθήκη, ανακύπτει το πρόβλημα επιλογής του εργαλείου που πρέπει να χρησιμοποιηθεί σε κάθε επιμέρους περίπτωση. Το τελευταίο αυτό πρόβλημα καθίσταται εμφανώς σοβαρό στο στάδιο της ενδεχόμενης επιβολής της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής: αν δεν υφίστανται σαφή κριτήρια, πώς είναι δυνατόν να επιβληθεί η υποχρέωση αυτή χωρίς τούτο να είναι αυθαίρετο;

100. Αρκετοί γενικοί εισαγγελείς διατύπωσαν στο παρελθόν τις απόψεις τους επί της μη εφαρμοσιμότητας των κριτηρίων. Επιπλέον, ενδιαφέρον προκαλεί η μη εφαρμογή των κριτηρίων αυτών από τα εθνικά δικαστήρια και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής: ΕΔΔΑ), συμπεριλαμβανομένων των δικαστηρίων τα οποία στην πραγματικότητα επιβάλλουν την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής.

⁷⁴ Βλ. Damaška, M.R., *The Faces of Justice and State Authority: A Comparative Approach to the Legal Process*, Yale University Press, 1986, σ. 16.

101. Πρώτον, όσον αφορά καταρχάς τους γνωστούς προβληματισμούς του γενικού εισαγγελέα F. G. Jacobs σχετικά με ορισμένα γυναικεία ενδύματα και την κατάταξή τους από δασμολογική άποψη ως πιτζάμες, αρκετοί από τους προκατόχους μου άσκησαν κριτική στις πρακτικές δυσκολίες που συνδέονται με την εξαίρεση της *acte clair*. Στην υπόθεση Wiener, ο γενικός εισαγγελέας F. G. Jacobs απέρριψε την άποψη ότι «η απόφαση [CILFIT] πρέπει να θεωρηθεί ότι επιβάλλει στα εθνικά δικαστήρια την υποχρέωση να εξετάζουν οποιοδήποτε κοινοτικό μέτρο σε κάθε μια από τις επίσημες γλώσσες της Κοινότητας [...]». Τούτο θα συνεπαγόταν, σε πολλές περιπτώσεις, την καταβολή υπερβολικά μεγάλης προσπάθειας εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων», επισήμανε δε ότι θα ήταν παράδοξο να επιβληθεί στα εθνικά δικαστήρια η υποχρέωση να προσφύγουν σε μια μέθοδο «την οποία σπανίως φαίνεται να εφαρμόζει το ίδιο το Δικαστήριο»⁷⁵. Τόνισε επίσης ότι, «[ε]άν η συλλογιστική της αποφάσεως [CILFIT] έπρεπε να τύχει αυστηρής εφαρμογής, τότε όλα τα δικαστήρια που αποφαινόμενα σε τελευταίο βαθμό θα έπρεπε να υποβάλλουν στην κρίση του Δικαστηρίου όλα τα ζητήματα που αφορούν το κοινοτικό δίκαιο»⁷⁶.

102. Στις προτάσεις της στην υπόθεση *Intermodal Transports*, η γενική εισαγγελέας C. Stix-Hackl έκρινε ότι η επιβολή της υποχρέωσης στα εθνικά δικαστήρια να εξετάζουν την απόδοση μιας διάταξης του τότε κοινοτικού δικαίου σε όλες τις επίσημες γλώσσες της Κοινότητας «θα συνεπαγόταν στην πράξη μια αφόρητη επιβάρυνση για τα εθνικά δικαστήρια»⁷⁷. Κατά τη γνώμη της, τα κριτήρια που προβλέπει η απόφαση CILFIT δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως «ένα είδος μηχανικώς εφαρμοστέων οδηγιών»⁷⁸. Στις προτάσεις του στην υπόθεση *Gaston Schul*, ο γενικός εισαγγελέας D. Ruiz-Jarabo Colomer τόνισε την ανάγκη να επανεξετασθεί η απόφαση CILFIT στο σύνολό της, επισημαίνοντας ότι «το “test” που προτάθηκε δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί την εποχή της διατυπώσεώς του, στην πραγματικότητα, όμως, του 2005, φαίνεται εξωπραγματικό»⁷⁹. Στις προτάσεις του στην υπόθεση X και van Dijk, ο γενικός εισαγγελέας N. Wahl προσπάθησε να τονίσει τη σημασία της εγγενούς διακριτικής ευχέρειας που πρέπει να έχουν τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας κατά την εκτίμηση του αν υφίσταται υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής, προτείνοντας ότι τα κριτήρια που προβλέπει η απόφαση CILFIT πρέπει να αντιμετωπίζονται ως εργαλειοθήκη και καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι «αν εθνικό ανώτατο δικαστήριο είναι τόσο βέβαιο για την ερμηνεία του ώστε να αναλάβει το ίδιο την ευθύνη (και πιθανώς την επίκριση) για την επίλυση ενός ζητήματος δικαίου της Ένωσης χωρίς τη βοήθεια του Δικαστηρίου, πρέπει να έχει από νομικής απόψεως τη δυνατότητα να το πράξει»⁸⁰.

103. Φρονώ ότι δεν χρειάζεται να επαναλάβω τα προαναφερθέντα επιχειρήματα τα οποία τόσο εύγλωττα προέβαλαν οι γενικοί εισαγγελείς ή να καταδείξω γιατί και πώς τα κριτήρια που προβλέπει η απόφαση CILFIT είναι εκ πρώτης όψεως απολύτως μη εφαρμόσιμα. Πράγματι, όπως εύστοχα και έξυπνα εξέθεσε ο γενικός εισαγγελέας N. Wahl, «η εύρεση μιας “πραγματικής” περιπτώσεως *acte clair* θα φαινόταν, στην καλύτερη περίπτωση, απίθανη ακριβώς όσο μια συνάντηση με μονόκερω»⁸¹.

⁷⁵ Προτάσεις του γενικού εισαγγελέα F. G. Jacobs στην υπόθεση Wiener SI (C-338/95, EU:C:1997:352, σημείο 65). Βλ., όμως, προτάσεις του γενικού εισαγγελέα A. Tizzano στην υπόθεση *Lyckeskog* (C-99/00, EU:C:2002:108, σημείο 75).

⁷⁶ Προτάσεις του γενικού εισαγγελέα F. G. Jacobs στην υπόθεση Wiener SI (C-338/95, EU:C:1997:352, σημείο 58).

⁷⁷ C-495/03, EU:C:2005:215, σκέψη 99.

⁷⁸ Όπ.π., σημείο 100.

⁷⁹ Προτάσεις του γενικού εισαγγελέα D. Ruiz-Jarabo Colomer στην υπόθεση *Gaston Schul Douane-expediteur* (C-461/03, EU:C:2005:415, σημείο 52).

⁸⁰ Συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-72/14 και C-197/14, EU:C:2015:319, σημείο 69.

⁸¹ Όπ.π., σημείο 62.

104. Με απλά λόγια, τα κριτήρια που προβλέπει η απόφαση CILFIT σχετικά με τον προσδιορισμό της εξαίρεσης της *acte clair* αναπόφευκτα πλήττονται από το ερμηνευτικό πρόβλημα που εκτέθηκε ανωτέρω⁸². Από τη μία πλευρά, υφίσταται ένα υγιές μέρος μη εξακριβώσιμης και συνεπώς μη ελέγξιμης *υποκειμενικότητας*: τα εθνικά δικαστήρια πρέπει να «έχουν σχηματίσει την πεποίθηση» όχι μόνο ότι «εξίσου προφανής θα εμφανιζόταν η λύση αυτή στα δικαστήρια των άλλων κρατών μελών και στο Δικαστήριο», αλλά και ότι είναι «απαραίτητη για την επίλυση της διαφοράς», και πρέπει να έχουν υποκειμενικές «εύλογες αμφιβολίες». Από την άλλη πλευρά, τα στοιχεία που διατυπώνονται με *αντικειμενικούς* όρους είναι απλώς ανέφικτα, τουλάχιστον για τους κοινούς εθνικούς δικαστές που δεν διαθέτουν τις ιδιότητες, τον χρόνο και τις πηγές του δικαστή «Hercules» που περιγράφει ο Dworkin [σύγκριση (όλων) των γλωσσικών αποδόσεων· ερμηνεία κάθε διάταξης του δικαίου της Ένωσης υπό το πρίσμα του συνόλου του δικαίου της Ένωσης και ταυτόχρονα αψεγάδιαστη γνώση της εξέλιξής του κατά τον χρόνο ερμηνείας της διάταξης αυτής].

105. Δεύτερον, και εύλογα σε κάποιον βαθμό, λαμβανομένου υπόψη του προηγούμενου σημείου, τα κριτήρια που προβλέπει η απόφαση CILFIT σχετικά με την «*acte clair*» σπανίως εφαρμόζονται με συνεπή και συστηματικό τρόπο από τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας κατά την εξέταση της τρίτης εξαίρεσης από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής⁸³. Ασφαλώς υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας παραπέμπουν στην απόφαση CILFIT. Ωστόσο, τούτο δεν συνεπάγεται ότι τα κριτήρια που προβλέπονται στην απόφαση αυτή, ιδίως οι ειδικές προϋποθέσεις που αφορούν την ύπαρξη της *acte clair*, εφαρμόζονται αυτά καθεαυτά⁸⁴. Υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες τα εθνικά δικαστήρια αντικαθιστούν τα κριτήρια που προβλέπει η CILFIT με τα δικά τους κριτήρια και τις δικές τους απαιτήσεις. Για παράδειγμα, τα γαλλικά ανώτατα δικαστήρια κρίνουν συχνά ότι υφίσταται υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής στις περιπτώσεις που εντοπίζεται «σοβαρή δυσχέρεια» κατά την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης, με αποτέλεσμα η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής να καθίσταται πολύ λιγότερο επιτακτική από την υποχρέωση που

⁸² Βλ. σημείο 81 των παρουσών προτάσεων.

⁸³ Για συγκριτικά παραδείγματα, βλ., για παράδειγμα, τις διάφορες εθνικές εκθέσεις στο 18ο Συνέδριο της Ένωσης των Συμβουλίων Επικρατείας και των Ανώτατων Διοικητικών Δικαστηρίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο Ελσίνκι, 20 και 21 Μαΐου 2002, με θέμα «Η προδικαστική παραπομπή στο Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων» (<http://www.aca-europe.eu/index.php/en/colloques-top-en/240-18th-colloquium-in-helsinki-from-20-to-21-may-2002>)· ερευνητικό σημείωμα αριθ. 19/004 του Μαΐου 2019 που καταρτίστηκε από τη Γενική Διεύθυνση Βιβλιοθήκης, Έρευνας και Τεκμηρίωσης του Δικαστηρίου σχετικά με την «Εφαρμογή της νομολογίας Cifit από τα εθνικά δικαστήρια των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου» (https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-01/ndr-cilfit_synthese_en.pdf)· ή Fenger, N. και Broberg, M., «Finding Light in the Darkness: On The Actual Application of the *Acte Clair* Doctrine», *Yearbook of European Law*, τεύχος 30, αριθ. 1, 2011, σ. 180.

⁸⁴ Γεγονός που οδηγεί τελικά στη χρήση της έννοιας της «έλλειψης εύλογης αμφιβολίας», τροποποιημένης όμως ως προς το περιεχόμενο της. Βλ., για παράδειγμα, στην Κύπρο, Ανώτατο Δικαστήριο, *Cypra Limited* κατά Κυπριακής Δημοκρατίας, αίτηση αναίρεσως 78/2009 της 15ης Ιουνίου 2013 (υπάρχει υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής μόνο στις περιπτώσεις που οι επίμαχες διατάξεις του δικαίου της Ένωσης «δημιουργούν αμφιβολίες»)· στην αγγλική έννομη τάξη, εφαρμόστηκε ένα κριτήριο λιγότερο αυστηρό από την απαίτηση περί «έλλειψης εύλογης αμφιβολίας», βλ. *O'Byrne v Aventis Pasteur SA* [2008] UKHL 34 (House of Lords), σημείο 23 (η προδικαστική παραπομπή δεν είναι απαραίτητη όταν η ερμηνεία της επίμαχης διάταξης είναι «τόσο σαφής που υπερβαίνει τα όρια ενός εύλογου επιχειρήματος») και *R.* (κατόπιν αιτήσεως της *Buckinghamshire CC*) κατά *Secretary of State for Transport* [2014] UKSC 3 (Ανώτατο Δικαστήριο), σημείο 127 (η προδικαστική παραπομπή δεν είναι απαραίτητη όταν η ερμηνεία της επίμαχης διάταξης «δεν τίθεται ευλόγως υπό αμφισβήτηση»).

προκύπτει από το γράμμα και το πνεύμα της απόφασης CILFIT⁸⁵. Ομοίως, άλλα ανώτατα δικαστήρια έχουν επίσης επικεντρωθεί στη φύση του ζητήματος που ανακύπτει, ανεξαρτήτως της ύπαρξης ερμηνευτικής αμφιβολίας, ως βάση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής⁸⁶.

106. Τρίτον, σε ορισμένα κράτη μέλη η συμμόρφωση με την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής ελέγχεται από τα συνταγματικά δικαστήρια μέσω ατομικής συνταγματικής προσφυγής, με την οποία γίνεται επίκληση του δικαιώματος στον νόμιμο δικαστή ή σε δίκαιη δίκη⁸⁷. Ωστόσο, στα συστήματα αυτά, το γενικό κριτήριο που υιοθετείται είναι, στην πραγματικότητα, πολύ λιγότερο αυστηρό από το κριτήριο που προβλέπεται στη CILFIT, περιστρέφεται δε γύρω από τις έννοιες της εμφανώς αβάσιμης ή αυθαίρετης ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης και συνδυάζεται συχνά με την υποχρέωση προσήκουσας έκθεσης των λόγων για τους οποίους η προδικαστική παραπομπή στο Δικαστήριο δεν ήταν αναγκαία⁸⁸.

107. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια εξετάζουν την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής στο Δικαστήριο βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ σύμφωνα με τα εθνικά πρότυπα και τις έννοιες της συνταγματικότητας και της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Τούτο είναι βεβαίως αληθές όσον αφορά το αν ο προσδιορισμός του συναφούς εθνικού δικαιώματος αυτού καθ'αυτόν (το δικαίωμα στον νόμιμο δικαστή ή σε δίκαιη δίκη ή στη δέουσα νομική διαδικασία ή οποιοδήποτε άλλο δικαίωμα) κατοχυρώνεται στην εθνική έννομη τάξη. Άλλως έχει η κατάσταση όσον αφορά το εσωτερικό κριτήριο, δηλαδή τις ειδικές προϋποθέσεις υπό τις οποίες πρέπει να υποβληθεί αίτηση προδικαστικής αποφάσεως. Επί του τελευταίου αυτού ζητήματος, είναι εύλογο να θεωρηθεί ότι οι εθνικοί συνταγματικοί κανόνες δεν περιέχουν συναφείς ρυθμίσεις. Ωστόσο, όσον αφορά την αποτελεσματική επιβολή της υποχρέωσης, κανένα από τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια δεν φαίνεται, στην πραγματικότητα, να έχει ενστερνωθεί την απόφαση CILFIT.

108. Τέταρτον, το ΕΔΔΑ επικαλείται τα κριτήρια που προβλέπει η απόφαση CILFIT κατά την εξέταση της παράλειψης των εθνικών δικαστηρίων τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας να υποβάλουν αίτηση προδικαστικής αποφάσεως στο Δικαστήριο βάσει του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη που κατοχυρώνεται στο άρθρο 6, παράγραφος 1, της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής: ΕΣΔΑ). Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε, για παράδειγμα, παράβαση του άρθρου 6, παράγραφος 1, της ΕΣΔΑ στην υπόθεση *Dhahbi κατά Ιταλίας* λόγω έλλειψης αιτιολογίας του εθνικού δικαστηρίου ως προς την άρνησή του να

⁸⁵ Βλ., για παράδειγμα, Conseil d'État (Συμβούλιο της Επικρατείας), 1e/6e SSR, απόφαση της 26ης Φεβρουαρίου 2014, αριθ. 354603, ECLI:FR:XX:2014:354603:20140226· Cour de cassation (Ακυρωτικό Δικαστήριο), 1e civ., απόφαση της 11ης Ιουλίου 2018, αριθ. 17-18177, ECLI:FR:CCASS:2018:C100737. Ενώ το πρώτο δικαστήριο στηρίζεται γενικώς στο κριτήριο της «σοβαρής δυσχέρειας», το δεύτερο χρησιμοποιεί και άλλα κριτήρια.

⁸⁶ Όταν στην υπόθεση εγείρεται «ερμηνευτικό ζήτημα γενικού ενδιαφέροντος» (Ανώτατο Δικαστήριο Κύπρου, Πρόεδρος της Δημοκρατίας κατά Βουλής των Αντιπροσώπων, έφεση 5/2016 της 5ης Απριλίου 2017)· ή όταν τίθεται υπό αμφισβήτηση ένα ζήτημα ερμηνείας και όχι εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης [μαλτέζικο *Qorti tal-Appell* (εφετείο), απόφαση της 26ης Ιουνίου 2007, *GIE Pari Mutuel Urbain (PMU) vs Bell Med Ltd & Computer Aided Technologies Ltd* (224/2006/1)].

⁸⁷ Για μια συγκριτική επισκόπηση, βλ. Solar, N., *Vorlagepflichtverletzung mitgliedstaatlicher Gerichte und ihre Sanierung*, Neuer Wissenschaftlicher Verlag, Vienna, 2004· ή Warnke, M., *Die Vorlagepflicht nach Art. 234 Abs. 3 EGV in der Rechtsprechungspraxis des BVerfG im Vergleich zu den Verfassungsgerichtsbarkeit der EG-Mitgliedstaaten*, Peter Lang, Φρανκφούρτη, 2004. Πιο πρόσφατα, βλ., για παράδειγμα, τις επιμέρους εκθέσεις ανά χώρα στο σύγγραμμα του Coutron, L. (επιμ.), *L'obligation de renvoi préjudiciel à la Cour de justice: une obligation sanctionnée?*, Bruylant, Βρυξέλλες, 2014, ή τις επιμέρους δημοσιεύσεις στο ειδικό τεύχος του 2015, *German Law Journal*, τόμος 16/6, ιδίως Lacchi, C., «Review by Constitutional Courts of the Obligation of National Courts of Last Instance to Refer a Preliminary Question to the Court of Justice of the EU», σ. 1663.

⁸⁸ Βλ., για παράδειγμα, στη Γερμανία, Bundesverfassungsgericht (Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο), διάταξη της 9ης Μαΐου 2018 – 2 BvR 37/18· στην Ισπανία, Tribunal Constitucional (Συνταγματικό Δικαστήριο), 19 Απριλίου 2004, STC 58/2004 (ECLI:ES:TC:2004:58)· στην Τσεχική Δημοκρατία, Ústavní soud (Συνταγματικό Δικαστήριο), 8 Ιανουαρίου 2009, αριθ. II. ÚS 1009/08· στην Κροατία, Ustavni sud Republike Hrvatske (Συνταγματικό Δικαστήριο της Δημοκρατίας της Κροατίας), απόφαση αριθ. U-III-2521/2015 της 13ης Δεκεμβρίου 2016· στη Σλοβακία, Ústavný súd (Συνταγματικό Δικαστήριο), απόφαση της 18ης Απριλίου 2012, αριθ. II. ÚS 140/2010· στη Σλοβενία, Ustavno sodišče (Συνταγματικό Δικαστήριο), απόφαση αριθ. Uρ-1056/11 της 21ης Νοεμβρίου 2013, ECLI:SI:USRS:2013:Uρ.1056.11.

υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο. Επισήμανε ότι το ιταλικό Ακυρωτικό Δικαστήριο δεν έκανε καμία αναφορά στο αίτημα του αναιρεσιώντος να υποβληθεί αίτηση προδικαστικής αποφάσεως, δεν εξήγησε τους λόγους για τους οποίους έκρινε ότι το ζήτημα που ανέκυψε δεν δικαιολογούσε την προδικαστική παραπομπή στο Δικαστήριο και δεν έκανε καμία αναφορά στη νομολογία του⁸⁹. Ωστόσο, σε άλλη απόφαση, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι αρκούσε μια συνοπτική αιτιολογία της απόρριψης του αιτήματος για υποβολή αίτησης προδικαστικής αποφάσεως στην περίπτωση που το εθνικό δικαστήριο είχε κρίνει σε άλλο τμήμα της απόφασης του ότι το εν λόγω αίτημα ήταν περιττό⁹⁰. Το ΕΔΔΑ έκρινε επίσης ότι, στις περιπτώσεις που ένα εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας παραλείπει να υποβάλει αίτηση προδικαστικής αποφάσεως ή απορρίπτει συναφές αίτημα, το εν λόγω δικαστήριο οφείλει να αιτιολογήσει την άρνηση αυτή υπό το πρίσμα των εξαιρέσεων που προβλέπει η νομολογία του Δικαστηρίου. Πρέπει ιδίως να εκθέσει τους λόγους για τους οποίους κρίνει ότι το ζήτημα δεν ασκεί επιρροή στην έκβαση της υπόθεσης, να αναφέρει αν η επίμαχη διάταξη του δικαίου της Ένωσης έχει ερμηνευθεί από το Δικαστήριο ή αν η ορθή εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης είναι τόσο προφανής ώστε να μην υφίσταται καμία εύλογη αμφιβολία⁹¹.

109. Γενικά, μολονότι η εξέταση που πραγματοποίησε το ΕΔΔΑ παραπέμπει στην απόφαση CILFIT, εξακολουθεί να επικεντρώνεται στην αιτιολογία βάσει της οποίας το εθνικό δικαστήριο αποφάσισε να μην υποβάλει αίτηση προδικαστικής αποφάσεως. Επιπλέον, χωρίς να εμβαθύνει ιδιαίτερα επί της ουσίας, και ασφαλώς όχι στο πλαίσιο μιας λεπτομερούς εξέτασης της παραμέτρου της «έλλειψης εύλογης αμφιβολίας» η οποία απαιτείται στην πραγματικότητα από την απόφαση CILFIT, το ΕΔΔΑ ελέγχει αν τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας εξήγησαν δεόντως τους λόγους για τους οποίους έκριναν ότι πληρούνται τα κριτήρια που προβλέπει η απόφαση CILFIT χωρίς το ΕΔΔΑ να αναλύει επί της ουσίας αν τούτο πράγματι ισχύει.

110. Εν ολίγοις, η έλλειψη οποιασδήποτε εύλογης καθοδήγησης σχετικά με τη λογική ή την εφαρμογή των κριτηρίων της απόφασης CILFIT αντικατοπτρίζεται όχι μόνον στην (εντυπωσιακά συνεπή) κριτική που έχουν διατυπώσει οι προηγούμενοι γενικοί εισαγγελείς κατά τη διάρκεια των ετών. Το ίδιο ζήτημα αναδεικνύεται από το γεγονός και μόνον ότι, μεταξύ των οργάνων στα οποία έχει ανατεθεί η εφαρμογή της υποχρέωσης αυτής και ιδίως των οργάνων που στην πράξη επιβάλλουν την υποχρέωση αυτή, ουδείς φαίνεται να ακολουθεί την καθοδήγηση του Δικαστηρίου. Κατά τη γνώμη μου, τούτο δεν οφείλεται στο γεγονός ότι επιδιώκουν, με κάποιον τρόπο, να απαξιώσουν το Δικαστήριο. Πρόκειται περισσότερο για έναν φυσιολογικό μηχανισμό αυτοσυντήρησης. *Impossibilium nulla est obligatio* (ουδείς υποχρεούται εις τα αδύνατα).

3. Συστημική συνοχή των μέσων ένδικης προστασίας του δικαίου της Ένωσης

111. Υπάρχει ένα ακόμη επιχείρημα προς αιτιολόγηση της ανάγκης να επανεξετασθεί η απόφαση CILFIT: η συστημική, οριζόντια συνοχή των μέσων ένδικης προστασίας του δικαίου της Ένωσης. Εν συνόψει, τα κριτήρια που προβλέπει η απόφαση CILFIT δεν συνδέονται επίσης, παραδόξως, με τα μέσα που διαθέτει το δίκαιο της Ένωσης για να επιβάλει την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ.

⁸⁹ Απόφαση του ΕΔΔΑ, της 8ης Απριλίου 2014, CE:ECHR:2014:0408JUD001712009 § 33. Για τις πλέον πρόσφατες διαπιστώσεις παραβάσεων, βλ., για παράδειγμα, αποφάσεις του ΕΔΔΑ της 16ης Απριλίου 2019, *Baltic Master* κατά Λιθουανίας, CE:ECHR:2019:0416JUD005509216 § 36 έως 38, και της 13ης Φεβρουαρίου 2020, *Sanofi Pasteur* κατά Γαλλίας, CE:ECHR:2020:0213JUD002513716 § 81.

⁹⁰ Απόφαση του ΕΔΔΑ της 24ης Απριλίου 2018, *Baydar* κατά Κάτω Χωρών, CE:ECHR:2018:0424JUD005538514 § 43.

⁹¹ Αποφάσεις του ΕΔΔΑ της 20ής Σεπτεμβρίου 2011, *Ullens de Schooten and Rezabek* κατά Βελγίου, CE:ECHR:2011:0929JUD000398907 και 3835307 § 62, και της 10ης Απριλίου 2012, *Vergauwen κ.λπ.* κατά Βελγίου, CE:ECHR:2012:0410JUD00483204 § 89 και 90.

112. Βεβαίως, επί του παρόντος, δεν προβλέπεται συγκεκριμένο μέσο ένδικης προστασίας του δικαίου της Ένωσης το οποίο να μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι διάδικοι αν πιστεύουν ότι έχει προσβληθεί το δικαίωμά τους να παραπεμφθεί ένα ζήτημα στο Δικαστήριο βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ⁹². Τούτο αποτελεί λογική συνέπεια της έμφασης που δίνει το Δικαστήριο στο ότι οι διάδικοι της κύριας δίκης δεν έχουν αυτοδικαίως το δικαίωμα να υποβάλλουν αίτηση προδικαστικής απόφασης καθόσον το άρθρο 267 ΣΛΕΕ δεν αποτελεί μέσο έννομης προστασίας που παρέχεται στους διαδίκους μιας υπόθεσης που εκκρεμεί ενώπιον εθνικού δικαστηρίου⁹³. Λαμβανομένης υπόψη της (πλέον) πάγιας εθνικής συνταγματικής νομολογίας⁹⁴ καθώς της νομολογίας του ΕΔΔΑ⁹⁵, κατά την οποία, αν πληρούνται τα (αντικειμενικά) κριτήρια για την ύπαρξη υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής, οι διάδικοι στη διαδικασία αυτή έχουν το (υποκειμενικό) δικαίωμα να παραπεμφθεί η υπόθεσή τους στο Δικαστήριο, δικαίωμα που είναι σύμφυτο με το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη, μπορεί εντούτοις να θεωρηθεί ότι είναι πιθανόν να μην είναι αυτή η μόνη δυνατή προσέγγιση⁹⁶.

113. Δεδομένου ότι δεν προβλέπεται «άμεσο» μέσο ένδικης προστασίας, η πιθανή επιβολή της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ, θα μπορούσε ίσως να αποτελεί είτε ζήτημα κρατικής ευθύνης είτε σκοπό προσφυγής λόγω παραβάσεως. Ωστόσο, στο σημείο αυτό τα πράγματα περιπλέκονται.

114. Αφενός, μετά την έκδοση της απόφασης Köbler, υπάρχει η δυνατότητα άσκησης μέσω ένδικης προστασίας ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων για την αποκατάσταση της ζημίας που προκάλεσε η προσβολή ατομικών δικαιωμάτων με απόφαση δικαστηρίου κρίνοντος σε τελευταίο βαθμό⁹⁷. Προκειμένου να γίνει δεκτό ένα τέτοιο μέσο, ο παραβιαζόμενος κανόνας δικαίου πρέπει να αποσκοπεί στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες· η παράβαση να είναι αρκούντως κατάφωρη και να υφίσταται άμεση αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της παράβασης της υποχρέωσης που υπέχει το κράτος και της ζημίας που υπέστησαν οι ζημιωθέντες. Η ευθύνη του Δημοσίου για ζημίες προκληθείσες με απόφαση εθνικού δικαστηρίου κρίνοντος σε τελευταίο βαθμό διέπεται από τις ίδιες προϋποθέσεις⁹⁸.

115. Υπάρχουν, ωστόσο, δύο προβλήματα. Πρώτον, δεδομένου ότι το άρθρο 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ δεν αποτελεί κανόνα «που αποσκοπεί στην απονομή δικαιωμάτων στους ιδιώτες», η μη τήρηση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής δεν μπορεί, *αφεαυτής*, να θεμελιώνει κρατική ευθύνη. Δεύτερον, ανεξαρτήτως αυτού, τα κριτήρια που προβλέπει η απόφαση CILFIT δεν έχουν καμία σημασία κατά την εξέταση του αν υπήρξε παράβαση των άλλων κανόνων του

⁹² Το 1975, σε μια έκθεση, το Δικαστήριο πρότεινε τη δημιουργία ενός κατάλληλου μέσου ένδικης προστασίας για την περίπτωση παράβασης του πρώην άρθρου 177 ΕΟΚ, είτε με την άσκηση απευθείας ένδικης προσφυγής από τους διαδίκους της κύριας δίκης, είτε με την άσκηση υποχρεωτικής προσφυγής λόγω παραλείψεως, είτε, τέλος, με την άσκηση αγωγής αποζημίωσης κατά του οικείου κράτους από τον διάδικο που επηρεάζεται δυσμενώς [εκθέσεις σχετικά με την Ευρωπαϊκή Ένωση, *Δελτίο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων* (Συμπλήρωμα 9/75, σ.18)].

⁹³ Πρβλ. απόφαση της 18ης Ιουλίου 2013, Consiglio Nazionale dei Geologi (C-136/12, EU:C:2013:489, σκέψη 28 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

⁹⁴ Παρατίθεται ανωτέρω, στο σημείο 106 των παρουσών προτάσεων.

⁹⁵ Βλ. σημεία 108 και 109 των παρουσών προτάσεων.

⁹⁶ Βλ. συναφώς, για παράδειγμα, Baquero Cruz, J., «The Preliminary Rulings Procedure: Cornerstone or Broken Atlas?» σε Baquero Cruz, J., *What's Left of the Law of Integration? Decay and Resistance in European Union Law*, Oxford University Press, 2018, σ. 64 και 65.

⁹⁷ Απόφαση της 30ής Σεπτεμβρίου 2003 (C-224/01, EU:C:2003:513, σκέψη 36).

⁹⁸ Βλ., για παράδειγμα, αποφάσεις της 30ής Σεπτεμβρίου 2003, Köbler (C-224/01, EU:C:2003:513, σκέψεις 51 και 52)· της 28ης Ιουλίου 2016, Tomášová (C-168/15, EU:C:2016:602, σκέψεις 22 και 23)· και της 29ης Ιουλίου 2019, Hochtief Solutions Magyarországi Fióktelepe (C-620/17, EU:C:2019:630, σκέψεις 35 και 36).

δικαίου της Ένωσης⁹⁹, τουλάχιστον από αντικειμενική άποψη. Κριτήριο στις περιπτώσεις αυτές αποτελεί η *πρόδηλη παράβαση* του εφαρμοστέου δικαίου που μπορεί να οδηγεί σε *κατάφωρη παράβαση*¹⁰⁰.

116. Αφετέρου, υπάρχει η κατά το άρθρο 258 ΣΛΕΕ διαδικασία λόγω παραβάσεως. Η δυνατότητα αυτή, η οποία υπήρχε για αρκετά χρόνια μόνο σε θεωρητικό επίπεδο¹⁰¹, υλοποιήθηκε πλήρως το 2018. Στην απόφαση Επιτροπή κατά Γαλλίας¹⁰², το Δικαστήριο έκρινε στο διατακτικό της απόφασης ότι ένα κράτος μέλος παρέβη το δίκαιο της Ένωσης *συγκεκριμένα* λόγω της παράλειψης ενός ανώτατου δικαστηρίου να υποβάλει (*μία*) αίτηση προδικαστικής αποφάσεως στο Δικαστήριο προκειμένου να εκπληρώσει την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής που υπείχε βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ, σε περίπτωση στην οποία η ερμηνεία των επίμαχων ουσιαστικών διατάξεων της Ένωσης δεν ήταν τόσο προφανής ώστε να μην καταλείπεται περιθώριο για καμία εύλογη αμφιβολία.

117. Προκειμένου να καταλήξει στο συμπέρασμα αυτό, το Δικαστήριο στηρίχθηκε στην απόφαση CILFIT¹⁰³ ή τουλάχιστον στο γενικό κριτήριο της εύλογης αμφιβολίας. Το Δικαστήριο επισήμανε, πρώτον, ότι το Conseil d'État (Συμβούλιο της Επικρατείας) επέλεξε να παρεκκλίνει από προηγούμενη νομολογία του Δικαστηρίου που αφορά τη νομοθεσία του Ηνωμένου Βασιλείου για τον λόγο ότι το επίμαχο βρετανικό καθεστώς ήταν διαφορετικό από το γαλλικό καθεστώς, «ενώ δεν μπορούσε να είναι βέβαιο ότι η συλλογιστική του θα ήταν το ίδιο προφανής για το Δικαστήριο»¹⁰⁴. Το Δικαστήριο έκρινε, συνεπώς, ότι η μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος εκ μέρους του Conseil d'État (Συμβουλίου της Επικρατείας) σε δύο από τις αποφάσεις του «είχε ως αποτέλεσμα [το δικαστήριο αυτό] να εγκρίνει, με τις εν λόγω αποφάσεις, λύση με βάση ερμηνεία των διατάξεων των άρθρων 49 και 63 ΣΛΕΕ που έρχεται σε αντίθεση με την ερμηνεία που έγινε δεκτή με την παρούσα απόφαση, πράγμα που σημαίνει ότι η ύπαρξη εύλογης αμφιβολίας ως προς την ερμηνεία αυτή δεν μπορούσε να αποκλειστεί τη στιγμή κατά την οποία αποφάνθηκε το Conseil d'État (Συμβούλιο της Επικρατείας)»¹⁰⁵.

118. Αξίζει να γίνει ιδιαίτερη αναφορά σε τρία στοιχεία που αφορούν την τελευταία αυτή απόφαση. Πρώτον, στη συγκεκριμένη διαδικασία λόγω παραβάσεως, η εφαρμογή της CILFIT εναπέκειτο στο ίδιο το Δικαστήριο. Ωστόσο, στην απόφαση αυτή, το Δικαστήριο περιορίστηκε απλώς στη διαπίστωση ότι το γενικό κριτήριο καθιερωνόταν στην απόφαση CILFIT, χωρίς να εξετάσει ή να εφαρμόσει κανένα συγκεκριμένο κριτήριο. Δεν εξετάζονται, εμφανώς, όχι μόνο τα πιθανά αντίθετα επιχειρήματα επί του ζητήματος που αναδεικνύεται από τα ανώτατα δικαστήρια των άλλων κρατών μελών, ή ακόμη από άλλα γαλλικά δικαστήρια, αλλά ούτε και η προηγούμενη νομολογία του ίδιου του Δικαστηρίου επί του ζητήματος, εκτός από ένα νομολογιακό προηγούμενο.

⁹⁹ Ενώ φαίνονται να είναι εφαρμοστέα –πρβλ. απόφαση της 30ής Σεπτεμβρίου 2003, Köbler (C-224/01, EU:C:2003:513, σκέψη 118).

¹⁰⁰ Στο πλαίσιο των οποίων η μη τήρηση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής μπορεί να είναι μία μόνον από τις παραμέτρους που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Βλ., για παράδειγμα, αποφάσεις της 30ής Σεπτεμβρίου 2003, Köbler (C-224/01, EU:C:2003:513, σκέψη 55)· της 28ης Ιουλίου 2016, Tomášová (C-168/15, EU:C:2016:602, σκέψη 25)· και της 29ης Ιουλίου 2019, Hochtief Solutions Magyarországi Fióktelepe (C-620/17, EU:C:2019:630, σκέψη 42).

¹⁰¹ Οι δε προηγούμενες αναφορές περιλαμβάνονταν στις αποφάσεις της 9ης Δεκεμβρίου 2003, Επιτροπή κατά Ιταλίας (C-129/00, EU:C:2003:656), και της 12ης Νοεμβρίου 2009, Επιτροπή κατά Ισπανίας (C-154/08, μη δημοσιευθείσα, EU:C:2009:695). Σε αμφότερες τις υποθέσεις, η διαδικασία αφορούσε, γενικά, την ασυμβατότητα του εθνικού δικαίου ή της διοικητικής πρακτικής με άλλες, ουσιαστικές διατάξεις του δικαίου της Ένωσης. Ωστόσο, ιδίως στην τελευταία περίπτωση, ήταν αρκετά σαφές ότι ευθύνη υπείχε το Tribunal Supremo (Ανώτατο Δικαστήριο, Ισπανία) για την παράλειψή του να υποβάλει αίτηση προδικαστικής αποφάσεως (βλ., ιδίως, σκέψεις 124 έως 126 της απόφασης αυτής).

¹⁰² Απόφαση της 4ης Οκτωβρίου 2018, Επιτροπή κατά Γαλλίας (C-416/17, EU:C:2018:811).

¹⁰³ Όπ.π., σκέψη 110.

¹⁰⁴ Όπ.π., σκέψη 111.

¹⁰⁵ Όπ.π., σκέψη 112.

119. Δεύτερον, μια τέτοιου είδους ουσιαστική επιβεβαίωση της «αυστηρότερης εφαρμογής της CILFIT», τουλάχιστον όσον αφορά το πνεύμα της, δεν συμβιβάζεται εύκολα με την πρόσφατη νομολογία του Δικαστηρίου επί του ίδιου ζητήματος, όπως αποτυπώθηκε, ιδίως, στις αποφάσεις που εκδόθηκαν στις υποθέσεις X και van Dijk και Ferreira Da Silva e Brito, οι οποίες εξετάστηκαν ανωτέρω¹⁰⁶. Μολονότι η επιεικής προσέγγιση φαινόταν να αποτελεί τον νέο κανόνα ιδίως στην υπόθεση X και van Dijk, η προσέγγιση αυτή κατέστη απρόσμενα αυστηρή ακόμη μια φορά.

120. Τρίτον, όλα τα ανωτέρω ίσως αφήνουν ορισμένους φορείς με μια ελαφρώς πικρή γεύση υπό τη μορφή μιας επιλογής που είναι δύσκολο να δικαιολογηθεί όσον αφορά το τι πράγματι εφαρμόζεται και επιβάλλεται καθώς και τους λόγους και τον τρόπο εφαρμογής και επιβολής του. Τούτο δεν συνεπάγεται σε καμία περίπτωση ότι η Επιτροπή δεν διαθέτει, σύμφωνα με την πράγματι διαμορφωθείσα νομολογία, απόλυτη διακριτική ευχέρεια να ασκήσει προσφυγή βάσει του άρθρου 258 ΣΛΕΕ¹⁰⁷. Δεν αποσκοπεί επίσης στο να αμφισβητήσει το αποτέλεσμα της απόφασης Επιτροπή κατά Γαλλίας: ασφαλώς, αν η CILFIT πρέπει πλέον να λαμβάνεται δεόντως υπόψη, τότε πράγματι υπήρχε εύλογη αμφιβολία σχετικά με την ορθή εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης στην απόφαση Επιτροπή κατά Γαλλίας¹⁰⁸.

121. Το ουσιώδες ζήτημα εντοπίζεται σε άλλο σημείο: στη γενική έλλειψη (οριζόντιας) συνέπειας ως προς την επιβολή κυρώσεων για παραβάσεις της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ ως ζήτημα του δικαίου της Ένωσης. Η νομολογία του Δικαστηρίου όσον αφορά την έκταση της υποχρέωσης αυτής, και βεβαίως η πιο πρόσφατη νομολογία, δεν φαίνεται να συνάδει με την προσφάτως (εκ νέου) επισημανθείσα επιβολή της υποχρέωσης αυτής βάσει του άρθρου 258 ΣΛΕΕ, η οποία αποσυνδέεται πλήρως από την κρατική ευθύνη. Δεν πρόκειται, ωστόσο, για τις πλευρές μίας και της αυτής υποχρέωσης υποβολής αίτησης προδικαστικής απόφασης βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ;

4. Η εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης και το δικαστικό σύστημα

122. Φρονώ ότι δεν είναι απαραίτητο να αναλύσω με μεγαλύτερη λεπτομέρεια το προφανές: πόσο έχει αλλάξει η Ευρωπαϊκή Ένωση κατά τα τελευταία 40 χρόνια. Εξαιρουμένης μόνο μιας πρόσφατης περίπτωσης, τα μέλη της αυξάνονται συνεχώς. Το ίδιο ισχύει όσον αφορά τον αριθμό των επίσημων γλωσσών και τον αριθμό των δικαστηρίων που μπορούν να υποβάλουν αίτηση προδικαστικής απόφασης στο Δικαστήριο. Επί του παρόντος, το πεδίο εφαρμογής και το εύρος του ίδιου του δικαίου της Ένωσης είναι απλώς άνευ προηγουμένου. Μετά την ολοκλήρωση της ενιαίας αγοράς και τουλάχιστον πέντε διαδοχικές τροποποιήσεις των Συνθηκών, έχει καταστεί δύσκολο να εντοπιστεί τομέας για τον οποίο να μην υφίσταται ενωσιακή νομοθεσία ή στον οποίο να μην είναι απαραίτητη η ερμηνευτική βοήθεια που παρέχει το Δικαστήριο. Οι παράγοντες αυτοί οδηγούν σε έναν αυξανόμενο αριθμό νέων αιτήσεων προδικαστικών αποφάσεων, ενώ οι δικαστικοί πόροι του Δικαστηρίου δεν είναι απεριόριστοι.

123. Εντούτοις, εν μέσω αυτού του πολύ διαφορετικού νομικού τοπίου, παραμένει ως ακίνητος Τίτανας μιας περασμένης εποχής η απόφαση CILFIT, η οποία εμμένει στην κρίση ότι αιτήσεις προδικαστικής απόφασης πρέπει να υποβάλλονται από τα δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας σε κάθε περίπτωση που υφίσταται οποιουδήποτε είδους εύλογη αμφιβολία. Θεωρώ ότι δεν είναι απαραίτητο να εξετασθούν όλες οι συστημικές αλλαγές, μία προς μία, προκειμένου

¹⁰⁶ Βλ. σημεία 73 έως 86 των παρουσών προτάσεων.

¹⁰⁷ Βλ. απόφαση της 14ης Φεβρουαρίου 1989, Star Fruit κατά Επιτροπής (247/87, EU:C:1989:58, σκέψη 11).

¹⁰⁸ Κρίνοντας από το γεγονός ότι το ίδιο νομικό ζήτημα δεν ήταν επίσης προφανές για τον *εισηγητή* του Conseil d'État (Συμβουλίου της Επικρατείας) στο πλαίσιο της ίδιας διαδικασίας. Βλ. προτάσεις του γενικού εισαγγελέα M. Wathelet στην υπόθεση Επιτροπή κατά Γαλλίας (C-416/17, EU:C:2018:626, σημεία 56, 81 και 99).

να αποδειχθεί πόσο μεταβάλλουν τη δυνατότητα εισχώρησης της συλλογιστικής της απόφασης CILFIT¹⁰⁹. Αντιθέτως, συμπερασματικά, προτιμώ να επισημάνω ένα διαφορετικό, βαθύτερο ζήτημα.

124. Με την αλλαγή του περιβάλλοντος και την ωρίμανση του συστήματος, εξελίχθηκε και η φύση των προδικαστικών αποφάσεων. Μια διαδικασία η οποία αρχικά γινόταν αντιληπτή ως σύμπραξη και δικαστική συνεργασία μεταξύ ίσων εξελίχθηκε σταδιακά και μάλλον αναπόφευκτα σε διαδικασία που δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη διαμόρφωση του νομολογιακού προηγούμενου με σκοπό την καθιέρωση ενιαίου συστήματος. Ασφαλώς, εξακολουθούν να υφίστανται οι έννοιες της «συνδρομής» και της «σύμπραξης», αλλά οι πιο μακροχρόνιοι και προσεκτικοί παρατηρητές του συστήματος έχουν εντοπίσει ορισμένα κάθετα στοιχεία που εισάγονται σταδιακά.

125. Τούτο δίνει μεγαλύτερη έμφαση στον μακρο-σκοπό (ή δημόσιο σκοπό) των αποφάσεων του Δικαστηρίου με τη μορφή της διασφάλισης της ενιαίας ερμηνείας και της περαιτέρω εξέλιξης του δικαίου. Βεβαίως, πάντα εκτιμάται και θα εκτιμάται η επιμέρους περίπτωση και η μικρο-διάσταση (ή ιδιωτική διάσταση) μιας διαφοράς. Ωστόσο, ολοένα και περισσότερο, και κατά μείζονα λόγο σε διαδικασίες όπως η διαδικασία προδικαστικής παραπομπής, στις οποίες τα πραγματικά περιστατικά και η επιμέρους περίπτωση εξακριβώνονται από το αιτούν δικαστήριο, το επίκεντρο μετατοπίζεται πέραν της συγκεκριμένης δικογραφίας.

126. Προβαίνω σε έναν παραλληλισμό από συστημική άποψη: η νέα διάταξη που προστέθηκε στο άρθρο 58α του Οργανισμού του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθιέρωσε έναν μηχανισμό φιλτραρίσματος για τις αιτήσεις αναιρέσεως ενώπιον του Δικαστηρίου ως προς ορισμένα ζητήματα επί των οποίων αποφαινεται το Γενικό Δικαστήριο. Οποιαδήποτε τέτοιου είδους αίτηση αναιρέσεως δεν πρέπει να συνεπάγεται εξέταση της υπόθεσης επί της ουσίας εκτός αν το Δικαστήριο κρίνει ότι πρέπει να παρασχεθεί η δυνατότητα αυτή διότι η αίτηση αναιρέσεως εγείρει «σημαντικό ζήτημα για την ενότητα, τη συνοχή ή την εξέλιξη του δικαίου της Ένωσης»¹¹⁰. Αν οι εκτιμήσεις αυτές ισχύουν για τις ευθείες προσφυγές, επί των οποίων αποφαινεται αποκλειστικά το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και συνεπώς η διαδικασία ενώπιον αμφότερων των δικαστηρίων της Ένωσης αποσκοπεί πρωτίστως στην επίλυση της επιμέρους υπόθεσης, δεν πρέπει να ακολουθείται η ίδια συλλογιστική, κατά μείζονα λόγο, στις προδικαστικές αποφάσεις;

127. Τέλος, η ωριμότητα του δικαστικού συστήματος συνεπάγεται επίσης την ωριμότητα των επιμέρους τμημάτων του. Σήμερα τα εθνικά δικαστήρια είναι πολύ πιο εξοικειωμένα με το δίκαιο της Ένωσης γενικά και με τη διαδικασία υποβολής αίτησης προδικαστικής αποφάσεως ειδικότερα. Υπάρχουν και πάντα θα υπάρχουν ορισμένες εξαιρέσεις. Ωστόσο, δεν πρέπει εξαιτίας της ενδεχόμενης ύπαρξης ενός (απρόθυμου) μέρους να παραβλέπουμε το (συμμορφούμενο) σύνολο. Τα εθνικά δικαστήρια του τελευταίου βαθμού, ιδίως εκείνα στα οποία έχει διαρθρωτικά ανατεθεί η διασφάλιση της ενότητας και της ομοιόμορφης εφαρμογής του δικαίου στο πλαίσιο των αντίστοιχων δικαιοδοσιών, αποτέλεσαν προνομιούχους συνεργάτες του Δικαστηρίου κατά τον προσδιορισμό των υποθέσεων με διαρθρωτική σημασία για την έννομη τάξη της Ένωσης. Έχει επίσης σημασία για τις κάθετες συνέπειες η περισσότερο ισχύουσα στη θεωρία παρά στην πράξη αμοιβαία εμπιστοσύνη;

¹⁰⁹ Συναφώς, συμμερίζομαι την άποψη των προκατόχων μου οι οποίοι επισήμαναν ότι, ακόμη και αν η CILFIT ήταν εφαρμόσιμη κατά τον χρόνο σύλληψής της (πράγμα που δεν ισχύει), είναι βέβαιο ότι δεν ευδοκίμησε με την πάροδο του χρόνου – Προτάσεις του γενικού εισαγγελέα D. Ruiz-Jarabo Colomer στην υπόθεση Gaston Schul Douane-expediteur (C-461/03, EU:C:2005:415, σημείο 52) και επίσης προτάσεις του γενικού εισαγγελέα F. G. Jacobs στην υπόθεση Wiener SI (C-338/95, EU:C:1997:352, σημεία 59 και 60).

¹¹⁰ Κανονισμός (ΕΕ, Ευρατόμ) 2019/629 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 17ης Απριλίου 2019, για την τροποποίηση του πρωτοκόλλου αριθ. 3 περί του Οργανισμού του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ 2019, L 111, σ. 1).

128. Το γεγονός ότι τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας μπορούν να χειριστούν τη διαδικασία υποβολής αίτησης προδικαστικής αποφάσεως αποδεικνύεται, επί του παρόντος, κατά τη γνώμη μου, με έναν μάλλον ανορθόδοξο τρόπο: δηλαδή από το γεγονός ότι δεν ακολουθούν την απόφαση CILFIT. Μολονότι μπορεί να φαίνεται αιρετικό, με την επίδειξη αυτοπεριορισμού και την άσκηση διακριτικής ευχέρειας που δεν συνάδουν με τα κριτήρια που προβλέπει το Δικαστήριο στην απόφαση CILFIT, τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού επιδεικνύουν στην πραγματικότητα πολύ καλή κατανόηση της αληθινής φύσης του συστήματος. Μπορούμε απλώς να φανταστούμε το αντίθετο σενάριο, κατά το οποίο (ορισμένα) από τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού θα υιοθετούσαν την προσέγγιση του Good Soldier Švejk¹¹¹ και θα εφάρμοζαν πράγματι κατά γράμμα την απόφαση CILFIT σε όλες τις υποθέσεις που θα εκδικάζονταν ενώπιόν τους. Το ετήσιο πινάκιο του Δικαστηρίου θα αποκτούσε απρόσμενα αρκετά περισσότερα μηδενικά στο τέλος και το σύστημα θα κατέρρεε εντός μικρού χρονικού διαστήματος.

5. Ενδιάμεσο συμπέρασμα

129. Η απόφαση CILFIT δεν είναι μόνο προβληματική όσον αφορά την εφαρμοσιμότητά της, αλλά κυρίως (ή πρωτίστως) ενέχει σφάλμα ως προς την εννοιολογική σύλληψή της. Η φύση των εξαιρέσεων που προβλέπει η απόφαση CILFIT δεν συνάδει με τη φύση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής η οποία προβλέπεται στην απόφαση Hoffmann-Laroché και την οποία υποτίθεται ότι έπρεπε να επιβάλει. Μια υποχρέωση που διαμορφώθηκε με σκοπό τη διασφάλιση της ομοιόμορφης ερμηνείας της νομολογίας στην Ένωση δεν μπορεί να εξαρτάται από την έλλειψη κάθε υποκειμενικής αμφιβολίας όσον αφορά την ορθή εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης σε μια συγκεκριμένη περίπτωση.

130. Όλα τα υπόλοιπα ζητήματα που παρατίθενται στο τμήμα αυτό αποτελούν εν μέρει αποτέλεσμα της εννοιολογικής αυτής αναντιστοιχίας, παράλληλα δε το καθένα θέτει επιμέρους προβλήματα. Συνεπώς, τα κριτήρια που προβλέπει η απόφαση CILFIT δεν εφαρμόζονται ούτε από το ίδιο το Δικαστήριο ούτε από τα εθνικά δικαστήρια, συμπεριλαμβανομένων των εθνικών ή διεθνών δικαιοδοσιών που τα εφαρμόζουν στην πράξη. Τα κριτήρια που προβλέπει η απόφαση CILFIT εξακολουθούν επίσης να μη συνδέονται με άλλες μεθόδους του δικαίου της Ένωσης για την επιβολή της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής που υπέχουν τα δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας. Οι εκτιμήσεις αυτές, κατά κάποιον τρόπο, δεν προκαλούν έκπληξη: καθόσον η απόφαση CILFIT (ως έχει) δεν μπορεί εύλογα να εφαρμοστεί, πρέπει να θεσπιστούν νέα κριτήρια.

Δ. Πρόταση

131. Κατά τη γνώμη μου, το Δικαστήριο πρέπει, πρώτον, να επιβεβαιώσει εκ νέου τον σκοπό και την έκταση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ, όπως ήδη επισημάνθηκε στην απόφαση Hoffmann-Laroché. Δεύτερον, η απόφαση CILFIT πρέπει εντούτοις να επανεξεταστεί προκειμένου οι πιθανές εξαιρέσεις να συνάδουν με την υποχρέωση αυτή.

¹¹¹ Ο Good Soldier Švejk αποτελεί μια ενδιαφέρουσα μορφή της τσεχικής λογοτεχνίας, γνωστός μεταξύ άλλων για τις πολυάριθμες πράξεις του που αποδεικνύουν την καταστροφική δύναμη της παράλογης υπακοής. Ο Švejk υπονόμει στην πράξη τη λειτουργία του αυстро-ουγγρικού στρατού κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο ακολουθώντας κατά γράμμα όλες τις εντολές των ανωτέρων του, χωρίς ποτέ να αμφισβητεί το περιεχόμενό τους ή να τις προσαρμόζει στις περιστάσεις. Βλ., μεταξύ των πολλών εκδόσεων, Hašek, J., *The Good Soldier Švejk and His Fortunes in the World War*, Penguin Classics, 2005.

132. Στην απόφαση Hoffmann-Laroché διευκρινίστηκε ότι σκοπός της υποχρέωσης υποβολής αίτησης προδικαστικής αποφάσεως είναι «η αποτροπή του ενδεχομένου διαμορφώσεως στα κράτη μέλη εθνικής νομολογίας μη συμβατής με τους κανόνες του δικαίου της Ένωσης»¹¹². Ακολουθώντας τη συλλογιστική αυτή, μπορούν να επισημανθούν τρία στοιχεία. Πρώτον, ο στόχος που πρέπει να επιτευχθεί είναι η ομοιόμορφη ερμηνεία και όχι η ορθή εφαρμογή. Δεύτερον, έμφαση πρέπει να δίνεται στη «νομολογία» και όχι στην ορθότητα του αποτελέσματος σε κάθε επιμέρους υπόθεση. Τρίτον, αφορά αποκλίσεις της νομολογίας στο πλαίσιο οποιουδήποτε κράτους μέλους και ασφαλώς, κατά μείζονα λόγο, σε ολόκληρη την Ένωση. Κατά λογική ακολουθία, πρέπει να αποφεύγονται και τα δύο είδη αποκλίσεων: από την άποψη της συστημικής συνοχής του δικαίου της Ένωσης, αν ορισμένο κράτος μέλος ή τμήματά του ή ακόμη ένα σύστημα δικαιοδοσίας εντός του κράτους αυτού λειτουργούσε με διαφορετικούς κανόνες από εκείνους που εφαρμόζονται σε άλλα τμήματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, δεν θα υπήρχε ομοιόμορφη ερμηνεία στο πλαίσιο της Ένωσης.

133. Με άλλα λόγια, το επίκεντρο της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής πρέπει να μεταστραφεί, από την έλλειψη κάθε *υποκειμενικής* εύλογης αμφιβολίας σχετικά με την ορθή *εφαρμογή* του δικαίου της Ένωσης όσον αφορά το αποτέλεσμα μιας *συγκεκριμένης* υπόθεσης, στην ύπαρξη *αντικειμενικής* απόκλισης που εντοπίζεται στη *νομολογία* σε εθνικό επίπεδο και απειλεί ως εκ τούτου την ομοιόμορφη *ερμηνεία* του δικαίου της Ένωσης στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με τον τρόπο αυτόν, το επίκεντρο μετατοπίζεται επίσης από τη διαπίστωση της ορθής απάντησης στην υπόθεση που εκκρεμεί ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου στον προσδιορισμό των κατάλληλων ερωτήσεων.

134. Ακολουθώντας τη συλλογιστική αυτή, εκτιμώ ότι, βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ, δικαστήριο κράτους μέλους του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου πρέπει να παραπέμψει την υπόθεση στο Δικαστήριο υπό την προϋπόθεση ότι αυτή εγείρει i) ένα γενικό ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης (σε αντίθεση με την εφαρμογή του δικαίου αυτού)· ii) σχετικά με το οποίο αντικειμενικά υπάρχουν περισσότερες από μία πιθανές εύλογες ερμηνείες· iii) επί του οποίου η απάντηση δεν μπορεί να συναχθεί από την υφιστάμενη νομολογία του Δικαστηρίου (ή ως προς το οποίο το αιτούν δικαστήριο επιδιώκει να αποκλίνει από τη νομολογία αυτή).

135. Με τον τρόπο αυτόν, η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής περιλαμβάνει η ίδια τις εξαιρέσεις της. Πιθανή εξαίρεση ή πιθανές εξαιρέσεις από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής θα γεννώνται μόνο αν δεν συντρέχει μία από τις τρεις σωρευτικές προϋποθέσεις που θεμελιώνουν την ύπαρξη ενός ζητήματος ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης που υπόκειται στην υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής. Ωστόσο, εάν ένα εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας κρίνει ότι, μολονότι αντιμετωπίζει ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης στην υπόθεση της κύριας δίκης, δεν συντρέχει μία από τις τρεις προϋποθέσεις, το δικαστήριο αυτό οφείλει να προσδιορίσει με σαφήνεια ποια από τις τρεις προϋποθέσεις δεν συντρέχει και να αιτιολογήσει την κρίση του αυτή.

136. Προτού εξετάσω τις εν λόγω τρεις προϋποθέσεις λεπτομερέστερα, θα επισημάνω δύο ουσιώδη στοιχεία.

137. Πρώτον, το γεγονός ότι δεν υφίσταται *υποχρέωση* προδικαστικής παραπομπής σε μια συγκεκριμένη υπόθεση βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ ασφαλώς δεν εμποδίζει ένα δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας να ζητήσει τη συνδρομή του Δικαστηρίου βάσει του

¹¹² Βλ. σημείο 51 των παρουσών προτάσεων.

άρθρου 267, δεύτερο εδάφιο, ΣΛΕΕ, αν κρίνει ότι τούτο είναι απαραίτητο για την επίλυση της επιμέρους υπόθεσης που εκκρεμεί ενώπιόν του. Το γεγονός ότι δεν υφίσταται υποχρέωση για την τέλεση μιας ενέργειας δεν αποκλείει τη δυνατότητα τέλεσης της ενέργειας αυτής. Μια περίπτωση που μπορεί να μην εμπίπτει στην υποχρέωση του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ μπορεί εντούτοις να εμπίπτει στο δεύτερο εδάφιο του άρθρου αυτού: «δικαστήριο κράτους μέλους του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου» είναι, σε κάθε περίπτωση, και παραμένει «δικαστήριο κράτους μέλους». Το πρώτο αποτελεί λογικό υποσύνολο του δεύτερου.

138. Δεύτερον, μπορεί και πάλι να επαναληφθεί ότι όλα τα προαναφερθέντα και όσα παρατίθενται κατωτέρω αφορούν αποκλειστικά τα προδικαστικά ερωτήματα σχετικά με ζητήματα ερμηνείας. Η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής που αφορά το κύρος μιας πράξης του δικαίου της Ένωσης εξακολουθεί να είναι αυστηρή και δεν προβλέπονται εξαιρέσεις¹¹³.

1. Ένα γενικό ή γενικεύσιμο ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης

139. Το περιεχόμενο της προϋπόθεσης αυτής είναι προφανές εκ πρώτης όψεως. Πράγματι, μπορεί να υποστηριχθεί ακόμη και ότι τούτο αποτελούσε ανέκαθεν το αντικείμενο της διαδικασίας προδικαστικής παραπομπής. Ωστόσο, η πραγματικότητα είναι κάπως περισσότερο πολύπλευρη. Το γεγονός ότι το Δικαστήριο έχει τονίσει περιστασιακά την έλλειψη κάθε εύλογης αμφιβολίας σχετικά με την *ορθή εφαρμογή* του δικαίου της Ένωσης στην υπόθεση που εκκρεμεί ενώπιον του δικαστηρίου τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας έχει ως αποτέλεσμα αρκετά δικαστήρια να παραπέμπουν επίσης στο Δικαστήριο πραγματικά και μάλλον εξειδικευμένα ζητήματα. Τρία παραδείγματα μπορούν να απεικονίσουν το φαινόμενο αυτό.

140. Πρώτον, το Δικαστήριο ερμήνευσε στο παρελθόν την έννοια των «έκτακτων περιστάσεων» στο πλαίσιο του άρθρου 5, παράγραφος 3, του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 261/2004¹¹⁴, σε πρώιμο στάδιο, για πρώτη φορά στην υπόθεση Wallentin-Hermann, στην οποία το Δικαστήριο έκρινε ότι η έννοια των «έκτακτων περιστάσεων» ορίζεται ως «γεγονός το οποίο δεν συνδέεται αναπόσπαστα με την κανονική άσκηση της δραστηριότητας του οικείου αερομεταφορέα και διαφεύγει από τον αποτελεσματικό έλεγχο του»¹¹⁵. Ασφαλώς, το πιθανότερο είναι ότι θα υπάρξουν αρκετές ακόμη υποθέσεις που θα επιβεβαιώσουν και θα διασαφηνίσουν το πεδίο εφαρμογής του ορισμού αυτού. Ωστόσο, αποτελούν όλες οι νέες περιπτώσεις πραγματικών περιστατικών, κάθε μία από τις οποίες ζητεί απλώς να διευκρινιστεί αν μια συγκεκριμένη σειρά πραγματικών περιστατικών (ελάσσων πρόταση) μπορεί να εμπίπτει στον ερμηνευτικό ορισμό που ήδη προβλέπεται στο δίκαιο της Ένωσης (μείζων πρόταση), περιπτώσεις ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης; Σε αρκετές μεταγενέστερες υποθέσεις το Δικαστήριο κλήθηκε να χαρακτηρίσει ως «έκτακτες περιστάσεις»: μια πρόσκρουση πτηνού σε αεροσκάφος¹¹⁶, την απαγόρευση της εναέριας κυκλοφορίας σε τμήμα του ευρωπαϊκού εναέριου χώρου λόγω της έκρηξης ισλανδικού ηφαιστείου¹¹⁷, την ενοχλητική συμπεριφορά επιβάτη η οποία δικαιολόγησε

¹¹³ Όπως αναφέρθηκε στο σημείο 64 των παρουσών προτάσεων.

¹¹⁴ Κανονισμός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Φεβρουαρίου 2004, για τη θέσπιση κοινών κανόνων αποζημίωσης των επιβατών αεροπορικών μεταφορών και παροχής βοήθειας σε αυτούς σε περίπτωση άρνησης επιβίβασης και ματαίωσης ή μεγάλης καθυστέρησης της πτήσης και για την κατάργηση του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 295/91 (ΕΕ 2004, L 46, σ. 1).

¹¹⁵ Απόφαση της 22ας Δεκεμβρίου 2008, Wallentin-Hermann (C-549/07, EU:C:2008:771, σκέψη 23). Για μεταγενέστερες επιβεβαιώσεις, βλ., για παράδειγμα, αποφάσεις της 31ης Ιανουαρίου 2013, McDonagh (C-12/11, EU:C:2013:43, σκέψη 29), και της 11ης Ιουνίου 2020, Transportes Aéreos Portugueses (C-74/19, EU:C:2020:460, σκέψη 37 και εκεί μνημονουόμενη νομολογία).

¹¹⁶ Απόφαση της 4ης Μαΐου 2017, Pešková και Peška (C-315/15, EU:C:2017:342, σκέψη 26).

¹¹⁷ Απόφαση της 31ης Ιανουαρίου 2013, McDonagh (C-12/11, EU:C:2013:43, σκέψη 34).

την εκ μέρους του κυβερνήτη του αεροσκάφους αλλαγή πορείας της πτήσης, «εκτός αν ο πραγματικός αερομεταφορέας συντέινει στην εκδήλωση της συμπεριφοράς αυτής ή παρέλκει να λάβει τα κατάλληλα μέτρα λαμβανομένων υπόψη των ενδείξεων που προμήνυαν τέτοια συμπεριφορά»¹¹⁸· ή τη βλάβη που προκαλείται σε ελαστικό αεροσκάφος από ξένο αντικείμενο, όπως είναι ένα εγκαταλελειμμένο θραύσμα, ευρισκόμενο στον διάδρομο αποπροσγείωσης¹¹⁹.

141. Δεύτερον, στο ίδιο πνεύμα, σε θέματα ασφάλισης αστικής ευθύνης όσον αφορά την κυκλοφορία αυτοκινήτων οχημάτων, το Δικαστήριο έχει εκδώσει αρκετές αποφάσεις σχετικές με την έννοια της «κυκλοφορίας αυτοκινήτων οχημάτων» στο πλαίσιο του άρθρου 3 της οδηγίας 2009/103/ΕΚ¹²⁰. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, η έννοια αυτή καλύπτει κάθε χρήση οχήματος η οποία ανταποκρίνεται στη συνήθη λειτουργία του οχήματος αυτού¹²¹, δηλαδή κάθε χρήση του οχήματος ως μέσου μεταφοράς¹²². Ωστόσο, στη συνέχεια, το Δικαστήριο κλήθηκε να επιβεβαιώσει αν τα ακόλουθα πραγματικά περιστατικά εμπίπτουν επίσης στην έννοια της «κυκλοφορίας αυτοκινήτων οχημάτων»: «ο ελιγμός ενός τρακτέρ στον προαύλιο χώρο αγροκτήματος, με τον οποίο επιδιώκεται να εισέλθει σε αχυρώνα το ρυμουλκούμενο του τρακτέρ αυτού»¹²³· «η περίπτωση γεωργικού ελκυστήρα ο οποίος ενεπλάκη σε ατύχημα, όταν η κύρια λειτουργία του, κατά τον χρόνο της επελεύσεως του ατυχήματος αυτού, συνίστατο όχι στη χρήση του ως μέσου μεταφοράς, αλλά στην παραγωγή, ως μηχανήματος εργασίας, της αναγκαίας κινητήριας ισχύος για την ενεργοποίηση της αντλίας ψεκασμού βυτίου περιέχοντος ζιζανιοκτόνο»¹²⁴· «περίπτωση κατά την οποία επιβαίνων επί οχήματος σταθμευμένου σε χώρο σταθμεύσεως, ανοίγοντας τη θύρα του εν λόγω οχήματος, χτύπησε το όχημα το οποίο ήταν σταθμευμένο δίπλα σε εκείνο στο οποίο επέβαινε και του προκάλεσε ζημία»¹²⁵· ή «περίπτωση [...] κατά την οποία όχημα σταθμευμένο σε ιδιωτικό κλειστό χώρο σταθμεύσεως ακινήτου, το οποίο χρησιμοποιείται κατά τρόπο σύμφωνο με τη λειτουργία που επιτελεί ως μέσο μεταφοράς, ανεφλέγη, προκαλώντας πυρκαγιά, η οποία οφείλεται στο ηλεκτρικό κύκλωμα του οχήματος αυτού, και προκάλεσε ζημίες στο εν λόγω ακίνητο, ενώ το όχημα δεν κινήθηκε για περισσότερες από είκοσι τέσσερις ώρες πριν από την εκδήλωση της πυρκαγιάς»¹²⁶.

142. Τρίτον, μια τελική απεικόνιση μπορεί να προκύψει από την έννοια του «χρόνου εργασίας» στο πλαίσιο της οδηγίας 2003/88/ΕΚ¹²⁷. Κατά πάγια νομολογία, η βασική προϋπόθεση για τη στοιχειοθέτηση του «χρόνου εργασίας» στο πλαίσιο της οδηγίας 2003/88 είναι το γεγονός ότι οι εργαζόμενοι υποχρεούνται να έχουν φυσική παρουσία στον καθορισμένο από τον εργοδότη τόπο

¹¹⁸ Απόφαση της 11ης Ιουνίου 2020, *Transportes Aéreos Portugueses* (C-74/19, EU:C:2020:460, σκέψη 48).

¹¹⁹ Απόφαση της 4ης Απριλίου 2019, *Germanwings* (C-501/17, EU:C:2019:288, σκέψη 34).

¹²⁰ Οδηγία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 16ης Σεπτεμβρίου 2009, σχετικά με την ασφάλιση της αστικής ευθύνης που προκύπτει από την κυκλοφορία αυτοκινήτων οχημάτων και τον έλεγχο της υποχρέωσης προς ασφάλιση της ευθύνης αυτής (ΕΕ 2009, L 263, σ. 11).

¹²¹ Βλ. απόφαση της 4ης Σεπτεμβρίου 2014, *Vnuk* (C-162/13, EU:C:2014:2146, σκέψη 59). Βλ. επίσης αποφάσεις της 28ης Νοεμβρίου 2017, *Rodrigues de Andrade* (C-514/16, EU:C:2017:908, σκέψη 34), και της 15ης Νοεμβρίου 2018, *BTA Baltic Insurance Company* (C-648/17, EU:C:2018:917, σκέψη 34).

¹²² Βλ., για παράδειγμα, αποφάσεις της 28ης Νοεμβρίου 2017, *Rodrigues de Andrade* (C-514/16, EU:C:2017:908, σκέψη 38)· της 20ής Δεκεμβρίου 2017, *Núñez Torreiro* (C-334/16, EU:C:2017:1007, σκέψη 29)· και της 15ης Νοεμβρίου 2018, *BTA Baltic Insurance Company* (C-648/17, EU:C:2018:917, σκέψη 44).

¹²³ Απόφαση της 4ης Σεπτεμβρίου 2014, *Vnuk* (C-162/13, EU:C:2014:2146, σκέψη 59 και διατακτικό της απόφασης αυτής).

¹²⁴ Απόφαση της 28ης Νοεμβρίου 2017, *Rodrigues de Andrade* (C-514/16, EU:C:2017:908, σκέψη 42 και διατακτικό της απόφασης αυτής).

¹²⁵ Απόφαση της 15ης Νοεμβρίου 2018, *BTA Baltic Insurance Company* (C-648/17, EU:C:2018:917, σκέψη 48 και διατακτικό της απόφασης αυτής).

¹²⁶ Απόφαση της 20ής Ιουνίου 2019, *Línea Directa Aseguradora* (C-100/18, EU:C:2019:517, σκέψη 48 και διατακτικό της απόφασης αυτής).

¹²⁷ Οδηγία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 4ης Νοεμβρίου 2003, σχετικά με ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης του χρόνου εργασίας (ΕΕ 2003, L 299, σ. 9). Σύμφωνα με το άρθρο 2, παράγραφος 1, της οδηγίας αυτής, ως χρόνος εργασίας ορίζεται «κάθε περίοδος κατά τη διάρκεια της οποίας ο εργαζόμενος ευρίσκεται στην εργασία, στη διάθεση του εργοδότη, και ασκεί τη δραστηριότητα ή τα καθήκοντά του, σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες ή/και πρακτικές».

και να βρίσκονται στη διάθεσή του προκειμένου να μπορούν να παράσχουν αμέσως τις υπηρεσίες τους σε περίπτωση ανάγκης. Οι υποχρεώσεις αυτές, που συνεπάγονται αδυναμία των εργαζομένων να επιλέξουν τον τόπο παραμονής τους κατά τη διάρκεια της αναμονής, πρέπει να θεωρηθούν ως εμπόδισμα στην άσκηση των καθηκόντων τους¹²⁸. Ωστόσο, μετά τον ανωτέρω γενικό ορισμό, το Δικαστήριο κλήθηκε εκ νέου να υπαγάγει, στην πραγματικότητα, στον ορισμό αυτόν λεπτομερή πραγματικά περιστατικά που αφορούν διάφορα είδη εφημερίας ή επιφυλακής του ιατρικού προσωπικού και προσωπικού έκτακτης ανάγκης. Το Δικαστήριο έκρινε, συνεπώς, ότι οι εφημερίες που πραγματοποιούνται υπό το καθεστώς της φυσικής παρουσίας του εργαζόμενου στο κέντρο υγείας αποτελούν χρόνο εργασίας¹²⁹, ακόμη και αν ο ενδιαφερόμενος μπορεί να αναπαύεται στον τόπο εργασίας του κατά τα διαστήματα κατά τα οποία δεν απαιτούνται οι υπηρεσίες του¹³⁰, ή ότι η έννοια του «χρόνου εργασίας» τυγχάνει εφαρμογής «στην περίπτωση [πυροσβέστη] που είναι υποχρεωμένος να παραμένει κατ' οίκον κατά τις εφημερίες ετοιμότητας, να είναι στη διάθεση του εργοδότη του και να έχει τη δυνατότητα μεταβάσεως στον τόπο εργασίας του εντός 8 λεπτών»¹³¹.

143. Ασφαλώς, σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, το Δικαστήριο αναμφίβολα έδωσε μια χρήσιμη απάντηση στα εθνικά δικαστήρια. Ωστόσο, συμφωνώ με τον γενικό εισαγγελέα F. G. Jacobs ότι «οι λεπτομερείς απαντήσεις που δίνονται σε πολύ εξειδικευμένα ερωτήματα δεν προάγουν πάντοτε [...] την ομοιόμορφη εφαρμογή. Τέτοιου είδους απαντήσεις ενδέχεται να δημιουργούν απλώς περαιτέρω ερωτήματα»¹³².

144. Στις πρόσφατες προτάσεις μου στην υπόθεση Van Ameyde España, υπόθεση που αφορούσε την ασφάλιση αστικής ευθύνης για αυτοκίνητα οχήματα, η οποία παραπέμφθηκε από το Tribunal Supremo (Ανώτατο Δικαστήριο, Ισπανία), προσπάθησα να εξηγήσω, με πιο συγκεκριμένους όρους, πού θα μπορούσε να έγκειται η (εξ ορισμού, μάλλον ασαφής) διάκριση μεταξύ της ερμηνείας και της εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης. Παραπέμπω στις προτάσεις αυτές ως πραγματική περιπτωσιολογική μελέτη¹³³. Για τον σκοπό της πρώτης προϋπόθεσης σχετικά με το πού πρέπει να έγκειται η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής, προσθέτω τα ακόλουθα.

145. Η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής γεννάται σε κάθε περίπτωση που ένα εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας αντιμετωπίζει ζήτημα *ερμηνείας* του δικαίου της Ένωσης, το οποίο διατυπώνεται σε ένα εύλογο και ενδεδειγμένο αφηρημένο επίπεδο. Το αφηρημένο επίπεδο προσδιορίζεται λογικά από το πεδίο εφαρμογής και τον σκοπό της επίμαχης νομικής διάταξης. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο των (μη προσδιορισμένων) νομικών εννοιών του δικαίου της Ένωσης, έργο του Δικαστηρίου είναι να ερμηνεύσει μια τέτοια έννοια. Η εφαρμογή της, συμπεριλαμβανομένης της υπαγωγής συγκεκριμένων πραγματικών περιστατικών στον ορισμό αυτόν, αποτελεί ζήτημα εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης.

146. Βεβαίως, η απλή εφαρμογή μπορεί γρήγορα να μετατραπεί σε ερμηνεία, εφόσον, για παράδειγμα, το αιτούν δικαστήριο καλεί το Δικαστήριο να ερμηνεύσει συσταλτικά ή διασταλτικά τον ορισμό που έχει ήδη διατυπωθεί, να τον τροποποιήσει ή να αποκλίνει από αυτόν. Ωστόσο, εφόσον πράγματι τούτο ζητείται, το αιτούν δικαστήριο πρέπει να διασαφηνίζει το στοιχείο αυτό,

¹²⁸ Βλ., για παράδειγμα, απόφαση της 9ης Σεπτεμβρίου 2003, Jaeger (C-151/02, EU:C:2003:437, σκέψη 63)· διάταξη της 4ης Μαρτίου 2011 Grigore (C-258/10, μη δημοσιευθείσα, EU:C:2011:122, σκέψη 53 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία)· και απόφαση της 21ης Φεβρουαρίου 2018, Matzak (C-518/15, EU:C:2018:82, σκέψη 59).

¹²⁹ Απόφαση της 3ης Οκτωβρίου 2000, Simar (C-303/98, EU:C:2000:528), και διάταξη της 3ης Ιουλίου 2001, CIG (C-241/99, EU:C:2001:371).

¹³⁰ Απόφαση της 9ης Σεπτεμβρίου 2003, Jaeger (C-151/02, EU:C:2003:437, σκέψη 71).

¹³¹ Απόφαση της 21ης Φεβρουαρίου 2018, Matzak (C-518/15, EU:C:2018:82, σκέψη 65).

¹³² Προτάσεις στην υπόθεση Wiener SI (C-338/95, EU:C:1997:352, σημείο 50).

¹³³ Προτάσεις μου στην υπόθεση Van Ameyde España SA (C-923/19, EU:C:2021:125).

εξηγώντας ειδικότερα τους λόγους για τους οποίους η παραπεμφθείσα υπόθεση δεν συνιστά απλώς ακόμη μια επιβεβαίωση (και υπό την έννοια αυτή εφαρμογή) της προμνημονευθείσας μείζονος πρότασης.

147. Επιπλέον, υπό την έννοια αυτή και στο πλαίσιο αυτό, η ζητούμενη ερμηνεία πρέπει να έχει *γενική ή γενικεύσιμη* επιρροή. Το σχετικό με την ερμηνεία ζήτημα πρέπει να αφορά ένα γενικό και ενδεχομένως επαναλαμβανόμενο ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης. Επισημαίνω ότι *τούτο δεν* αποτελεί κριτήριο για τη νομική αξία ή τη σημασία του υποβληθέντος ζητήματος. Αφορά ένα άλλο, αρκετά απλούστερο ερώτημα για το εθνικό δικαστήριο: ενδέχεται το ζήτημα που αντιμετωπίζει επί του παρόντος το δικαστήριο αυτό να ανακύψει εκ νέου, είτε ενώπιον του ίδιου δικαστηρίου είτε ενώπιον δικαστηρίων σε άλλα κράτη μέλη; Πρέπει το εθνικό δικαστήριο να ζητήσει κατευθυντήριες οδηγίες από το Δικαστήριο με σκοπό την ομοιόμορφη ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης;

148. Η εν λόγω διανοητική άσκηση όχι μόνον συντελεί στο να διαμορφωθεί το προδικαστικό ερώτημα σε ένα ενδεδειγμένο αφηρημένο επίπεδο, δεδομένου ότι επιβάλλει τον προσδιορισμό γενικών, εγκάρσιων προβλημάτων, αλλά συντελεί και στον αποκλεισμό των πολύ περιοριστικών ή μεμονωμένων περιπτώσεων, οι οποίες, ακόμη και αν ενδεχομένως εγείρουν ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης, απλώς δεν έχουν γενικές και διαρθρωτικές συνέπειες. Σε κάθε περίπτωση, είναι ασφαλές να θεωρηθεί ότι τα περισσότερα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας είναι εξοικειωμένα με τη συλλογιστική αυτή, καίτοι ίσως κυρίως στο πλαίσιο των δικών τους συστημάτων. Ένα παρόμοιο είδος σκεπτικού και συλλογιστικής πρέπει απλώς να εφαρμόζεται στο ευρύτερο, διευρυμένο επίπεδο της έννομης τάξης της Ένωσης.

149. Εν ολίγοις, ασφαλώς δεν προτείνω να απαλλαγούμε από έναν μονόκερο προκειμένου αυτός να αντικατασταθεί με έναν άλλο¹³⁴: τη σκέψη ότι υπάρχει κάποιο σαφές όριο μεταξύ του πού σταματά η ερμηνεία και πού αρχίζει η εφαρμογή και αντίστροφα. Ωστόσο, ο σκοπός της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής είναι η διασφάλιση της ομοιόμορφης ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης και όχι της ορθής εφαρμογής του δικαίου αυτού. Συνεπώς, η ζητούμενη ομοιομορφία δεν αφορά και ποτέ δεν αφορούσε το *μεμονωμένο αποτέλεσμα* κάθε επιμέρους περίπτωσης, αλλά τους *νομικούς κανόνες* που πρέπει να εφαρμοστούν. Τούτο σημαίνει ότι, κατά λογική ακολουθία, ενώ υπάρχει εύλογος βαθμός ομοιομορφίας των νομικών κανόνων, μπορεί να υπάρχει ποικιλομορφία όσον αφορά τα συγκεκριμένα αποτελέσματα.

2. Περισσότερες ευλόγως πιθανές ερμηνείες

150. Είναι *αντικειμενικά* δυνατό ένα συγκεκριμένο ζήτημα του δικαίου της Ένωσης να ερμηνευθεί με διαφορετικούς τρόπους; Απαραίτητο στοιχείο όλων των προϋποθέσεων για τη θεμελίωση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής είναι πάντοτε η μελέτη των εναλλακτικών λύσεων. Τούτου λεχθέντος, σε αντίθεση με την εγγενώς *εσωτερική* και *υποκειμενική* αβεβαιότητα υπό τη μορφή κάθε εύλογης αμφιβολίας σχετικά με το αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης υπόθεσης, η ύπαρξη εύλογων εναλλακτικών λύσεων τοποθετεί παρόμοιες εκτιμήσεις σε μια περισσότερο *εξωτερική* και *αντικειμενική* βάση. Ως εκ τούτου προτείνω να στρέψουμε την προσοχή μας από την απλή εκτίμηση «δεν γνωρίζω» στην εκτίμηση «αυτές είναι οι εναλλακτικές λύσεις που διαθέτω».

¹³⁴ Επαναλαμβάνοντας τη μεταφορά που χρησιμοποίησε ο γενικός εισαγγελέας N. Wahl, η οποία παρατίθεται στο σημείο 103 των παρουσών προτάσεων.

151. Τονίζω τη σημασία των επιθέτων «πιθανός» ή «εύλογος». Ασφαλώς, δεν υποστηρίζω ότι το αιτούν δικαστήριο οφείλει να παραθέσει πλήρως τις εναλλακτικές λύσεις, να τις αιτιολογήσει ή ακόμη να εξηγήσει ποια εξ αυτών προκρίνει¹³⁵. Ωστόσο, δεν αρκεί να υφίσταται απλή υποκειμενική αμφιβολία ή ακόμη έλλειψη γνώσης για να δικαιολογηθεί η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής.

152. Ωστόσο, όταν υπάρχουν δύο ή περισσότερες πιθανές ερμηνείες που προτείνονται ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας, η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής καθίσταται επιτακτική. Εξάλλου, για αυτόν ακριβώς τον λόγο καθιερώθηκε εξ αρχής η υποχρέωση: προκειμένου να εφαρμόζεται όταν υπάρχει ζήτημα επιλογής μεταξύ των λύσεων που τίθενται επί τάπητος. Τα ακόλουθα παραδείγματα είναι ιδιαίτερα σημαντικά προκειμένου να σκιαγραφηθεί πότε μπορεί να ανακύπτει τέτοια περίπτωση.

153. Πρώτον, υπάρχουν παραδείγματα στα οποία με αμετάκλητες αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων υιοθετήθηκαν διαφορετικές ερμηνείες του ίδιου κανόνα. Οποιοδήποτε άλλο δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας το οποίο επιλαμβάνεται διαφοράς που περιέχει το ίδιο στοιχείο του δικαίου της Ένωσης και το οποίο έχει εντοπίσει μια απόκλιση στην ερμηνεία του ίδιου κανόνα οφείλει να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα προκειμένου να διευκρινιστεί ποια νομολογιακή τάση είναι στην πραγματικότητα ορθή. Δεν έχει σημασία αν η απόκλιση εντοπίζεται στο πλαίσιο του ίδιου κράτους μέλους ή σε διάφορα κράτη μέλη. Πράγματι, δεν μπορώ να κατανοήσω τη συλλογιστική βάσει της οποίας η απόκλιση που εντοπίζεται αποκλειστικά στις τάσεις της εθνικής νομολογίας δεν αρκεί για να υφίσταται αντικειμενικά αποκλίνουσα νομολογία επί του ίδιου ζητήματος στην Ένωση¹³⁶, εκτός αν πρόκειται για μεμονωμένη παραλλαγή της αντίστροφης διάκρισης. Εξάλλου, η συλλογιστική που διέπει την απόφαση Hoffmann-Laroché είναι ότι υφίσταται παρέκκλιση από την κοινή προσέγγιση «σε οποιοδήποτε κράτος μέλος», και δικαιολογημένα: δεν μπορεί να υφίσταται ομοιόμορφη ερμηνεία αν τμήματα ενός κράτους μέλους απλώς ακολουθούν τη δική τους πορεία;

154. Ωστόσο, τονίζω ότι οι υπάρχουσες αποφάσεις που εκδόθηκαν σε εθνικό επίπεδο πρέπει να είναι αμετάκλητες. Αυτό που ζητείται είναι η σαφής διαφορά στην ερμηνεία σε οριζόντιο επίπεδο, στο πλαίσιο του ίδιου κράτους μέλους (διαφορετικά δευτεροβάθμια δικαστήρια, τμήματα ή σχηματισμοί των ανώτατων δικαστηρίων) ή στα διάφορα κράτη μέλη. Τούτο ενδέχεται να μην ισχύει κατ' ανάγκη όσον αφορά μία ενιαία ένδικη διαδικασία η οποία δεν έχει περατωθεί. Σε μια τέτοια περίπτωση, στην οποία, για παράδειγμα, η ερμηνεία που υιοθετεί το πρωτοβάθμιο δικαστήριο διαφέρει από την ερμηνεία που υιοθετεί το δευτεροβάθμιο δικαστήριο, η δε υπόθεση εκκρεμεί ενώπιον ενός ανώτατου δικαστηρίου, μπορεί επίσης να υφίστανται δύο ή περισσότερες προσεγγίσεις επί του ίδιου κανόνα. Ωστόσο, σε αντίθεση με την περίπτωση στην οποία υπάρχουν αποκλίνουσες ερμηνείες σε επιμέρους μεμονωμένες αμετάκλητες αποφάσεις διάφορων δικαστηρίων, τούτο δεν συνεπάγεται αυτομάτως ότι υπάρχουν περισσότεροι εύλογοι τρόποι ερμηνείας του ίδιου κανόνα του δικαίου της Ένωσης. Στο πλαίσιο μιας και της αυτής διαδικασίας, δεν μπορεί πράγματι να αποκλεισθεί ότι ένα δικαστήριο απλώς έσφαλε. Αντιθέτως, η απόκλιση στη νομολογία στο πλαίσιο διαφόρων διαδικασιών δεν αποτελεί πλέον σφάλμα αλλά διαρθρωτικό πρόβλημα τόσο του δικαίου της Ένωσης όσο και του εθνικού δικαίου.

¹³⁵ Όπως έχει προταθεί στο παρελθόν βάσει μιας «διαδικασίας έγκρισης» ή άλλων τρόπων αναδιαμόρφωσης της διαδικασίας προδικαστικής παραπομπής – βλ., για παράδειγμα, Due, O., «The Working Party Report» σε Dashwood, A. και Johnston, A.C., *The Future of the Judicial System of the European Union*, Hart, Οξφόρδη, 2001. Από την άλλη πλευρά, τούτο δεν εμποδίζει το αιτούν δικαστήριο να το πράξει, εφόσον το επιθυμεί.

¹³⁶ Πρβλ. επίσης προτάσεις του γενικού εισαγγελέα N. Wahl στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις X και van Dijk (C-72/14 και C-197/14, EU:C:2015:319, σημείο 68).

155. Δεύτερον, όλες οι άλλες περιπτώσεις, στις οποίες περιλαμβάνεται ακόμη και η περίπτωση στην οποία διαφορετικές ερμηνείες υιοθετούνται στο πλαίσιο μιας και της αυτής ένδικης διαδικασίας, πρέπει απλώς να αξιολογούνται υπό το πρίσμα κάθε επιμέρους υπόθεσης. Υπήρχαν πράγματι, στη διαδικασία ενώπιον του δικαστηρίου τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας, εύλογες εναλλακτικές ως προς την ερμηνεία των ίδιων κανόνων, ανεξαρτήτως της προέλευσής τους; Μπορεί να περιλαμβάνονταν στις παρατηρήσεις των διαδίκων· μπορεί να προτάθηκαν από τους διάφορες μετέχοντες στην εθνική διαδικασία· ή μπορεί πράγματι να προέκυψαν από διάφορες προηγούμενες αποφάσεις εκδοθείσες στο πλαίσιο της ίδιας διαδικασίας, όπου η διαφορά δεν αποτελούσε σφάλμα αλλά μάλλον την απόδειξη της ύπαρξης εύλογων εναλλακτικών λύσεων.

156. Επιπλέον, τέτοιου είδους αμφιβολίες σχετικά με την επιλογή μεταξύ πιθανών ερμηνειών ενός κανόνα ενδέχεται φυσικά πάντοτε να προέρχονται από το ίδιο το εθνικό δικαστήριο. Ωστόσο, λαμβανομένων υπόψη όλων όσων προαναφέρθηκαν στο παρόν τμήμα, επισημαίνω ένα μάλλον σημαντικό σημείο: την πραγματικότητα και τον ρεαλισμό. Είναι ιδιαίτερα δύσκολο να αναμένει κανείς από τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας να μετατραπούν αιφνιδίως σε ερευνητικά κέντρα συγκριτικού δικαίου της Ένωσης, να εξετάζουν τα ίδια, αυτεπαγγέλτως, τη νομολογία άλλων εθνικών δικαστηρίων σε άλλα κράτη μέλη ή να αρχίσουν να αναζητούν ενεργώς ερμηνευτικά προβλήματα.

157. Τούτου λεχθέντος, ασφαλώς από τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας μπορεί να αναμένεται ότι οφείλουν να αναγνωρίσουν ότι υπάρχει αντικειμενικά μια απόκλιση στη νομική ερμηνεία αν η εν λόγω απόκλιση γνωστοποιήθηκε σε αυτά ρητώς από οποιονδήποτε από τους μετέχοντες στη διαδικασία, ιδίως δε από τους ίδιους τους διαδίκους. Υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχει πράγματι απόκλιση στην πιθανή νομική ερμηνεία, η οποία αποδεικνύεται από την ύπαρξη πιθανών εναλλακτικών λύσεων, τότε, χρησιμοποιώντας την ορολογία της απόφασης CILFIT, μπορεί να γίνει δεκτό ότι οι (εύλογες) αμφιβολίες έχουν αντικειμενικά και εξωτερικά αποδειχθεί στη διαφορά που εκκρεμεί ενώπιόν τους και η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής με σκοπό τη διασφάλιση της ομοιόμορφης ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης δεν μπορεί να αγνοηθεί σε μια τέτοια περίπτωση.

3. Έλλειψη νομολογίας του Δικαστηρίου

158. Είναι πιθανό να υπάρχουν ουκ ολίγες (έντονες) συζητήσεις σχετικά με το τι αποτελεί, σε μια συγκεκριμένη υπόθεση, «πάγια νομολογία» και το αν όλοι αντιλαμβάνονται ακριβώς τη διαμορφωθείσα νομολογία με τον ίδιο τρόπο. Ωστόσο, σε ερμηνευτικό επίπεδο, πράγματι η απόφαση Da Costa¹³⁷, το περιεχόμενο της οποίας διατηρήθηκε και διευρύνθηκε με την απόφαση CILFIT¹³⁸, απαιτεί ελάχιστη επανεξέταση. Ένα εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας οφείλει να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα αν αντιμετωπίζει ένα νέο ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης ή ένα ζήτημα που δεν μπορεί να επιλυθεί πλήρως βάσει της υφιστάμενης νομολογίας του Δικαστηρίου ή όταν είναι σκόπιμο να κληθεί το Δικαστήριο να διευκρινίσει ή να επανεξετάσει ορισμένες από τις προηγούμενες αποφάσεις του.

159. Με απλά λόγια, η δεύτερη και η εξεταζόμενη στο σημείο αυτό τρίτη προϋπόθεση αποτελούν όψεις του ίδιου νομίσματος – η πρώτη προϋπόθεση αφορά την ομοιόμορφη ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης – με διαφορετικού είδους αποδέκτες και διαφορετικούς φορείς. Η δεύτερη προϋπόθεση αφορά την οριζόντια συνοχή και την εθνική νομολογία ενώ η τρίτη επικεντρώνεται στις αποφάσεις του Δικαστηρίου και τις συνέπειές τους.

¹³⁷ Απόφαση της 27ης Μαρτίου 1963, Da Costa κ.λπ. (28/62 έως 30/62, ECLI:EU:C:1963:6).

¹³⁸ Απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 1982, CILFIT κ.λπ. (283/81, EU:C:1982:335, σκέψεις 13 και 14).

160. Ένα εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας δεν οφείλει συνεπώς να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα σχετικά με την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης αν η ίδια διάταξη έχει ήδη ερμηνευθεί από το Δικαστήριο. Το ίδιο ισχύει στην περίπτωση που προηγούμενες αποφάσεις του Δικαστηρίου, ανεξαρτήτως των διαδικασιών στο πλαίσιο των οποίων εκδόθηκαν, έχουν ήδη παράσχει επαρκείς ερμηνευτικές κατευθυντήριες γραμμές που δίνουν στο εθνικό δικαστήριο τη δυνατότητα να επιλύσει το ζήτημα που εκκρεμεί ενώπιόν του με βεβαιότητα, βάσει της υφιστάμενης νομολογίας.

161. Θα ήθελα να ολοκληρώσω με τρεις επιπλέον σχετικές διευκρινίσεις.

162. Πρώτον, αξίζει να επισημανθεί και πάλι η λογική σύνδεση μεταξύ της τρίτης και της πρώτης προϋπόθεσης: αυτό που πρέπει να διαπιστώνεται και να προκύπτει με σαφήνεια από τη νομολογία είναι ο κανόνας του δικαίου της Ένωσης που πρέπει να εφαρμοστεί και όχι το αποτέλεσμα της συγκεκριμένης υπόθεσης. Συνεπώς και πάλι, για παράδειγμα, η ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης για το τι αποτελεί «έκτακτες περιστάσεις» δόθηκε όταν ο ορισμός της έννοιας αυτής διατυπώθηκε και επιβεβαιώθηκε από το Δικαστήριο. Με εξαίρεση την περίπτωση που ένα δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας αντιμετωπίζει μια κατάσταση στην οποία επιθυμεί να επανεξετάσει ή να τροποποιήσει τον ορισμό αυτόν ή να αποκλίνει από αυτόν, μπορεί απλώς να τον εφαρμόσει χωρίς να οφείλει να ζητήσει κατευθυντήριες οδηγίες σχετικά με το αν, για παράδειγμα, εκτός από όλα τα πραγματικά περιστατικά τα οποία ήδη εμπίπτουν στον ορισμό κατά το Δικαστήριο¹³⁹, έκτακτες περιστάσεις συντρέχουν και στην περίπτωση ενός ελαφιού ή ενός γυμνού ανθρώπου που τρέχει στον διάδρομο αποπροσγείωσης.

163. Δεύτερον, είναι δίκαιο να αναγνωριστεί ότι, μολονότι το Δικαστήριο χρησιμοποιεί όρους όπως «πάγια νομολογία» ή «προηγούμενες αποφάσεις», οι όροι αυτοί μπορεί, ορισμένες φορές, να αντιστοιχούν στην πραγματικότητα σε ένα μεμονωμένο νομολογιακό προηγούμενο. Ασφαλώς, όλα τα ανωτέρω εξαρτώνται από το περιεχόμενο, το πλαίσιο και τη σαφήνεια του νομικού κανόνα του δικαίου της Ένωσης που φέρεται να προσδιορίστηκε στην προηγούμενη απόφαση¹⁴⁰. Ωστόσο, μία σαφώς διαρθρωμένη νομική κρίση, ακόμη και αν έχει παρατεθεί μόνο μία φορά (και συνεπώς είναι δύσκολο να αποτελεί γνήσια «πάγια νομολογία» κατά την αυθεντική παράδοση του αστικού δικαίου, κατά την οποία θα είχε επαναληφθεί πολλές φορές προτού καταστεί δεσμευτική στην πράξη), μπορεί εξ αρχής να απαλλάξει ένα εθνικό δικαστήριο από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής.

164. Τρίτον, ένα εθνικό δικαστήριο, και ιδίως ένα εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας, έχει πάντα τη δυνατότητα να ζητήσει από το Δικαστήριο να προσαρμόσει, να τροποποιήσει ή να διευκρινίσει τις προηγούμενες αποφάσεις του ή ακόμη και να αποκλίνει από αυτές. Ωστόσο, εάν ένα εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας επιθυμεί να αποκλίνει από ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης που έχει υιοθετήσει το Δικαστήριο, το εν λόγω εθνικό δικαστήριο υπέχει υποχρέωση να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα, εξηγώντας στο Δικαστήριο τους λόγους για τους οποίους διαφωνεί και, ιδανικά, εκθέτοντας ποια πρέπει να είναι, κατά τη γνώμη του αιτούντος δικαστηρίου, η ορθή προσέγγιση¹⁴¹.

¹³⁹ Όπως παρατίθενται ανωτέρω, σημείο 134 των παρούσων προτάσεων.

¹⁴⁰ Κάποιος μπορεί μόνο να αντιπαραβάλει, από τις υποθέσεις που εξετάζονται στις προτάσεις αυτές, αφενός την απόφαση της 4ης Οκτωβρίου 2018, Επιτροπή κατά Γαλλίας (Φόρος κινητών αξιών) (C-416/17, EU:C:2018:811), και αφετέρου την απόφαση της 28ης Ιουλίου 2016, Association France Nature Environnement, (C-379/15, EU:C:2016:603).

¹⁴¹ Για παράδειγμα, βλ. την πρόσφατη απόφαση της 5ης Δεκεμβρίου 2017, M.A.S. και M.B. (C-42/17, EU:C:2017:936).

165. Για λόγους πληρότητας, μπορεί να προστεθεί ότι οι υποθέσεις με τις οποίες ζητούνται «διευκρινίσεις» ενδέχεται να περιλαμβάνουν όχι μόνον περιπτώσεις στις οποίες ένα εθνικό δικαστήριο επιθυμεί πράγματι την τροποποίηση της νομολογίας του Δικαστηρίου¹⁴², αλλά και περιπτώσεις απόκλισης στο πλαίσιο της νομολογίας του Δικαστηρίου, οι οποίες εντοπίστηκαν από ένα εθνικό δικαστήριο που καλείται να εφαρμόσει τις κατευθυντήριες αυτές γραμμές σε εθνικό επίπεδο. Σε τέτοιου είδους (σπάνιες ευτυχώς) περιπτώσεις, υπάρχει υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής, με σκοπό ακριβώς την ομοιόμορφη ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση, προκειμένου να αποτραπούν αποκλίσεις μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων καθόσον ορισμένα εξ αυτών θα στηρίζονταν σε μια τάση της νομολογίας ενώ άλλα δικαστήρια θα εφαρμόζαν στην πράξη κάποια άλλη.

4. Η υποχρέωση αιτιολόγησης (και το εκκρεμές ζήτημα της επιβολής της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής)

166. Στις παρούσες προτάσεις, η έκταση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής περιλαμβάνει ήδη τις εξαιρέσεις. Πρόκειται για τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Προκειμένου να υφίσταται υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής, πρέπει να συντρέχουν και οι τρεις προϋποθέσεις που μνημονεύονται στο παρόν τμήμα. Προκειμένου να μη γεννάται η υποχρέωση αυτή (ή, αναλόγως της περίπτωσης, να εφαρμόζεται μια εξαίρεση), πρέπει να αποκλείεται η συνδρομή μιας εκ των τριών προϋποθέσεων: είτε δεν υφίσταται ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης· είτε υφίσταται μόνο μία ευλόγως πιθανή ερμηνεία του επίμαχου δικαίου της Ένωσης· είτε η απάντηση μπορεί να εντοπιστεί στην υφιστάμενη νομολογία του Δικαστηρίου.

167. Τούτου λεχθέντος, υπάρχει, σε κάθε περίπτωση, μια εγκάρσια υποχρέωση ή, ακόμη, μια τέταρτη προϋπόθεση: ανεξαρτήτως του ποια από τις τρεις προϋποθέσεις θα επικαλεστεί το εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας, το δικαστήριο αυτό υπέχει την υποχρέωση να *αιτιολογήσει επαρκώς* την κρίση του ότι η υπόθεση ενώπιόν του δεν εμπίπτει στην υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής βάσει του άρθρου 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ.

168. Βεβαίως, δεν υπάρχει γενικό κριτήριο σχετικά με το τι αποτελεί επαρκή αιτιολογία. Όλα εξαρτώνται από τη φύση της υπόθεσης, την πολυπλοκότητά της και κυρίως τα επιχειρήματα που προβλήθηκαν ενώπιον του δικάζοντος δικαστηρίου και τα επιχειρήματα που περιλαμβάνονται στη δικογραφία. Ωστόσο, και σε κάθε περίπτωση, υπό την προϋπόθεση ότι πράγματι ανέκυψε ενώπιον ενός εθνικού δικαστηρίου τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας ένα συναφές ζήτημα του δικαίου της Ένωσης, το δικαστήριο αυτό υπέχει την υποχρέωση να διατυπώσει σαφώς και ειδικώς ποια από τις τρεις προϋποθέσεις (εξαιρέσεις) εφαρμόζεται στην υπόθεση αυτή και να παράσχει τουλάχιστον μια συνοπτική εξήγηση για τους λόγους για τους οποίους κρίνει ότι τούτο ισχύει στην περίπτωση αυτή.

169. Φρονώ ότι είναι σημαντικό να επισημανθεί η υποχρέωση αυτή με σαφήνεια. Μια γενική, αόριστη και σε μεγάλο βαθμό ατεκμηρίωτη αναφορά σε «acte clair» ή στην απόφαση CILFIT, χωρίς να παρέχεται πραγματική και ειδική για τη συγκεκριμένη υπόθεση αιτιολογία σχετικά με τους ακριβείς λόγους για τους οποίους δεν υφίσταται υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής επί της ουσίας της επίμαχης υπόθεσης, δεν πληροί την ελάχιστη αυτή απαίτηση¹⁴³. Αντιθέτως, κατά την ομολογουμένως περισσότερο αντικειμενική και εξωτερική προσέγγιση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής με σκοπό τη συστημική ομοιομορφία της ερμηνείας που

¹⁴² Όπου ο όρος «διευκρινίσεις» αποτελεί ευφημισμό για την ακύρωση.

¹⁴³ Βλ., υπό την έννοια αυτή, απόφαση της 28ης Ιουλίου 2016, Association France Nature Environnement (C-379/15, EU:C:2016:603, σκέψη 53).

υποστηρίζεται στις παρούσες προτάσεις, η αιτιολογία που παρέχεται από το εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας είναι η απάντηση στα στοιχεία που γνωστοποιούνται στο δικαστήριο είτε επειδή προβάλλονται από τους διαδίκους είτε επειδή προκύπτουν με σαφήνεια από τη διαδικασία και την ίδια τη δικογραφία. Συνεπώς, η υποχρέωση αιτιολογίας συνδέεται φυσικά με την υποχρέωση του δικαστή να ανταποκρίνεται σε όλες τις σχετικές περιστάσεις και τα επιχειρήματα που προβάλλονται ενώπιόν του.

170. Με απλά λόγια, ένας δικαστής δεν οφείλει να αναζητήσει ερμηνευτικά προβλήματα που μπορεί να προκύπτουν σε σχέση με μια συγκεκριμένη διάταξη του δικαίου της Ένωσης. Ωστόσο, τα ερμηνευτικά προβλήματα που προβάλλονται ενώπιόν του, ιδίως αυτά που προβάλλονται από τους διαδίκους, δεν μπορούν να «κρύβονται κάτω από το χαλί» χωρίς κατάλληλη αιτιολογία, με την απλή αναφορά σε μια πρόταση ότι «όλα είναι σαφή και δεν υφίσταται καμία εύλογη αμφιβολία».

171. Τέλος, κατά τη γνώμη μου, η υποχρέωση επαρκούς αιτιολογίας, μολονότι ενδέχεται να απορρέει ήδη από τους σχετικούς εθνικούς κανόνες, αποτελεί επίσης υποχρέωση που επιβάλλεται από το δίκαιο της Ένωσης βάσει του άρθρου 47 του Χάρτη. Είναι μάλλον λογικό ότι εάν ένα ζήτημα του δικαίου της Ένωσης εγείρεται νομίμως κατά τη διάρκεια της εθνικής ένδικης διαδικασίας, η υπόθεση αυτή ενδέχεται να εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης καθόσον αφορά τη δυνατότητα εφαρμογής άλλων στοιχείων του δικαίου της Ένωσης. Επιπλέον, στην περίπτωση αυτή είναι εφαρμοστέο το ίδιο το άρθρο 267 ΣΛΕΕ. Συνεπώς, μια τέτοια περίπτωση και κάθε εθνική απόφαση που λαμβάνεται σχετικά με αυτήν αποτελούν σαφές παράδειγμα εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης βάσει του άρθρου 51, παράγραφος 1, του Χάρτη.

172. Σκοπίμως δεν θα επεκταθώ περαιτέρω. Ζητήματα που αφορούν την επιβολή της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής θα εξεταστούν ενδεχομένως σε μελλοντικές υποθέσεις. Ωστόσο, προτού καταστεί δυνατό να εξεταστούν τέτοιου είδους ζητήματα στο μέλλον, η έκταση και η φύση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής πρέπει πρώτα να επανεξεταστούν ουσιαστικά. Μόνο αν και όταν γίνει το πρώτο αυτό βήμα, μπορεί να έχει σημασία να εξεταστεί το επακόλουθο ζήτημα των μέσων ένδικης προστασίας.

173. Θα ολοκληρώσω με τρεις γενικές παρατηρήσεις.

174. Πρώτον, γιατί είναι απαραίτητο να επανεξεταστεί η υπόθεση CILFIT τώρα; Πράγματι, λαμβανομένων υπόψη των επιτακτικών προτάσεων όλων των προκατόχων μου που παρατίθενται στις παρούσες προτάσεις, είναι σαφές ότι το Δικαστήριο δεν αναμένεται να επανεξετάσει την υπόθεση αυτή με ελαφρότητα. Επιπλέον, χάριν αστεϊσμού θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, δεδομένου ότι η απόφαση CILFIT δεν ήταν αποτελεσματική για 40 χρόνια, λίγα χρόνια ή λίγες δεκαετίες ακόμη δεν θα έχουν σημασία. Υπάρχει επίσης μια όμορφη απλότητα και σοφία στην αδράνεια, ιδίως όταν το σύστημα, ως σύνολο, βρίσκει κάποιου είδους ισορροπία. Πράγματι, για να επιστρέψω στη μεταφορά που χρησιμοποίησα στην εισαγωγή των παρούσων προτάσεων, είναι ίσως σοφότερο να μην ταράσσουμε τα νερά. Αν ταραχθούν, δεν ξέρουμε ποιον μπορεί να παρασύρουν.

175. Μολονότι η συλλογιστική αυτή μπορεί να είναι ελκυστική, έχει εντούτοις ορισμένα όρια. Δεν είναι ορθό να θεωρείται ότι η θεσμική εξουσία και νομιμότητα κάποιου δικαστηρίου δεν έχει σημασία, καθόσον δεν λαμβάνονται υπόψη οι κεντρικές κατευθυντήριες γραμμές, και δικαιολογημένα. Επιπλέον, αν η εν λόγω έλλειψη σημασίας θίγει κάποια από τις κρίσιμες παραμέτρους ολόκληρου του δικαστικού συστήματος, το οποίο για την ορθή λειτουργία του, και για τουλάχιστον ένα μέρος της εφαρμογής του, πρέπει να στηρίζεται σε άλλες, μπορεί να γεννηθεί

ένας νέος κανόνας σκεπτικισμού και σταδιακά να διαδοθεί σε άλλους τομείς και άλλα ζητήματα. Τέλος, είναι δυνατό να δημιουργηθούν εντάσεις αν μια τέτοιου είδους ισορροπία διαταραχθεί από μια απρόσμενη επιλεκτική επιβολή τέτοιου είδους κανόνων, η οποία θα οδηγήσει ορθώς αυτούς στους οποίους επιβλήθηκαν στο να αναρωτηθούν: γιατί να επιβληθούν σε εμάς; Με τον τρόπο αυτόν, με τα νερά να έχουν πλέον ταραχθεί, καθίσταται επιτακτική η ανάγκη επανεξέτασης των κανόνων ώστε να μπορούν να επιβάλλονται ισότιμα έναντι όλων.

176. Δεύτερον, μπορεί να υποστηριχθεί ότι, καθόσον εστιάζει στη μακρο-λειτουργία (ή δημόσια λειτουργία) της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής, η λύση που προτείνω αψηφά τους επιμέρους διάδικους και τα υποκειμενικά δικαιώματά τους. Επιπλέον, αν απομονωθούν από τις υποκειμενικές αμφιβολίες στην επιμέρους υπόθεση, ο προσδιορισμός της έκτασης της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής και οι εξαιρέσεις από την υποχρέωση αυτή καθίστανται ασαφείς όσον αφορά τη διάρθρωσή τους, καθόσον στηρίζονται σε ασαφείς έννοιες όπως οι αποκλίσεις ως προς την ερμηνεία.

177. Κατά τη γνώμη μου, τα προβλήματα που δημιουργεί η απόφαση CILFIT οφείλονται ακριβώς στην έλλειψη σαφήνειας στην εννοιολογική διάκριση μεταξύ της μακρο-/μικρο-λειτουργίας (δημόσιας και ιδιωτικής) και των αντικειμενικών και υποκειμενικών προϋποθέσεων της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής. Επιπλέον, η επιλογή στην απόφαση CILFIT ήταν μοναδική από άλλη μία άποψη: η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής εξαρτήθηκε κυρίως από τις επιμέρους και υποκειμενικές προϋποθέσεις της συγκεκριμένης υπόθεσης που εκκρεμούσε ενώπιον ενός δικαστηρίου τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας, χωρίς, ωστόσο, να απονέμεται στα άτομα οποιοδήποτε δικαίωμα για την επιβολή της υποχρέωσης αυτής.

178. Αν, όπως προτείνεται στις παρούσες προτάσεις, αναγνωριζόταν η κυρίως συστημική και διαρθρωτική φύση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής, η οποία θα στηριζόταν σε περισσότερο αντικειμενικές εκτιμήσεις των συστημικών αναγκών που προκύπτουν στο πλαίσιο της επιμέρους υπόθεσης, τούτο θα παρείχε πιθανώς στους επιμέρους διαδίκους περισσότερα ερείσματα για την επιχειρηματολογία τους απ' ό,τι οι υποκειμενικές αμφιβολίες του δικαστηρίου. Επιπλέον, μολονότι εν μέρει απομονώνονται από τις περιστάσεις μιας συγκεκριμένης υπόθεσης, οι προϋποθέσεις που προτείνονται εν προκειμένω είναι στην πραγματικότητα, όσον αφορά τη φύση και τη διάρθρωσή τους, αρκετά ακριβέστερες από εκείνες που περιγράφονται στην απόφαση CILFIT. Επιπλέον, σε αντίθεση με τις συνεχείς και ατέρμονες συζητήσεις σχετικά με το αν οι εξαιρέσεις που προβλέπονται στην απόφαση CILFIT αποτελούν στην πραγματικότητα κατάλογο ελέγχου ή εργαλειοθήκη, οι προϋποθέσεις που τίθενται εν προκειμένω διαμορφώνουν σαφώς έναν κατάλογο ελέγχου, παράλληλα δε επιβεβαιώνουν τη συναφή υποχρέωση παροχής ειδικής και επαρκούς αιτιολογίας.

179. Τρίτον και τελευταίο, αποτελεί η εν λόγω «χαλάρωση» ως προς την προσέγγιση της απόφασης CILFIT, με αποτέλεσμα η προσοχή να μην επικεντρώνεται πλέον στην ορθή εφαρμογή του δικαίου σε κάθε υπόθεση που εκκρεμεί ενώπιον ενός δικαστηρίου τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας, παραίτηση από τη βασική ευθύνη του Δικαστηρίου όσον αφορά τη διασφάλιση της ενότητας και της ομοιομορφίας του δικαίου της Ένωσης;

180. Αφιέρωσα αρκετά μεγάλο μέρος των παρουσών προτάσεων προσπαθώντας να εξηγήσω τους λόγους για τους οποίους εκτιμώ ότι η ομοιομορφία που προβλέπει η απόφαση CILFIT όσον αφορά την ορθή εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης σε κάθε επιμέρους περίπτωση είναι μύθος. Λαμβανομένης υπόψη της αποκεντρωμένης και διάχυτης φύσης του δικαστικού συστήματος της Ένωσης, το καλύτερο δυνατό επίτευγμα θα ήταν μια εύλογη ομοιομορφία στην ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης, η δε εν λόγω ομοιομορφία αποτελεί ήδη μάλλον δύσκολη υπόθεση. Όσον

αφορά την ομοιομορφία στην εφαρμογή και τα αποτελέσματα, η απάντηση είναι μάλλον απλή: «κανείς δεν μπορεί να χάσει αυτό που δεν είχε ποτέ»¹⁴⁴.

V. Πρόταση

181. Προτείνω στο Δικαστήριο να δώσει στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα που υπέβαλε το Consiglio di Stato (Συμβούλιο της Επικρατείας, Ιταλία) την ακόλουθη απάντηση:

Σύμφωνα με το άρθρο 267, τρίτο εδάφιο, ΣΛΕΕ, δικαστήριο κράτους μέλους του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου πρέπει να παραπέμψει την υπόθεση στο Δικαστήριο υπό την προϋπόθεση ότι, πρώτον, η υπόθεση αυτή εγείρει ένα γενικό ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης, το οποίο, δεύτερον, μπορεί να ερμηνευθεί ευλόγως με περισσότερους πιθανούς τρόπους και, τρίτον, ο τρόπος με τον οποίο πρέπει να ερμηνευθούν οι επίμαχες διατάξεις του δικαίου της Ένωσης δεν μπορεί να συναχθεί από την υφιστάμενη νομολογία του Δικαστηρίου. Στην περίπτωση που ένα τέτοιο εθνικό δικαστήριο, ενώπιον του οποίου έχει ανακύψει ζήτημα ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης, αποφασίσει να μην υποβάλει αίτηση προδικαστικής αποφάσεως βάσει της διάταξης αυτής, οφείλει να παράσχει επαρκή αιτιολογία εξηγώντας ποια από τις τρεις προϋποθέσεις δεν συντρέχει και για ποιους λόγους.

¹⁴⁴ Walton, I., *The Complete Angler*, Gay & Bird, Λονδίνο, 1901, κεφάλαιο V.